

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ

ԲԱԴԱ. ԳԻՒՂԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ

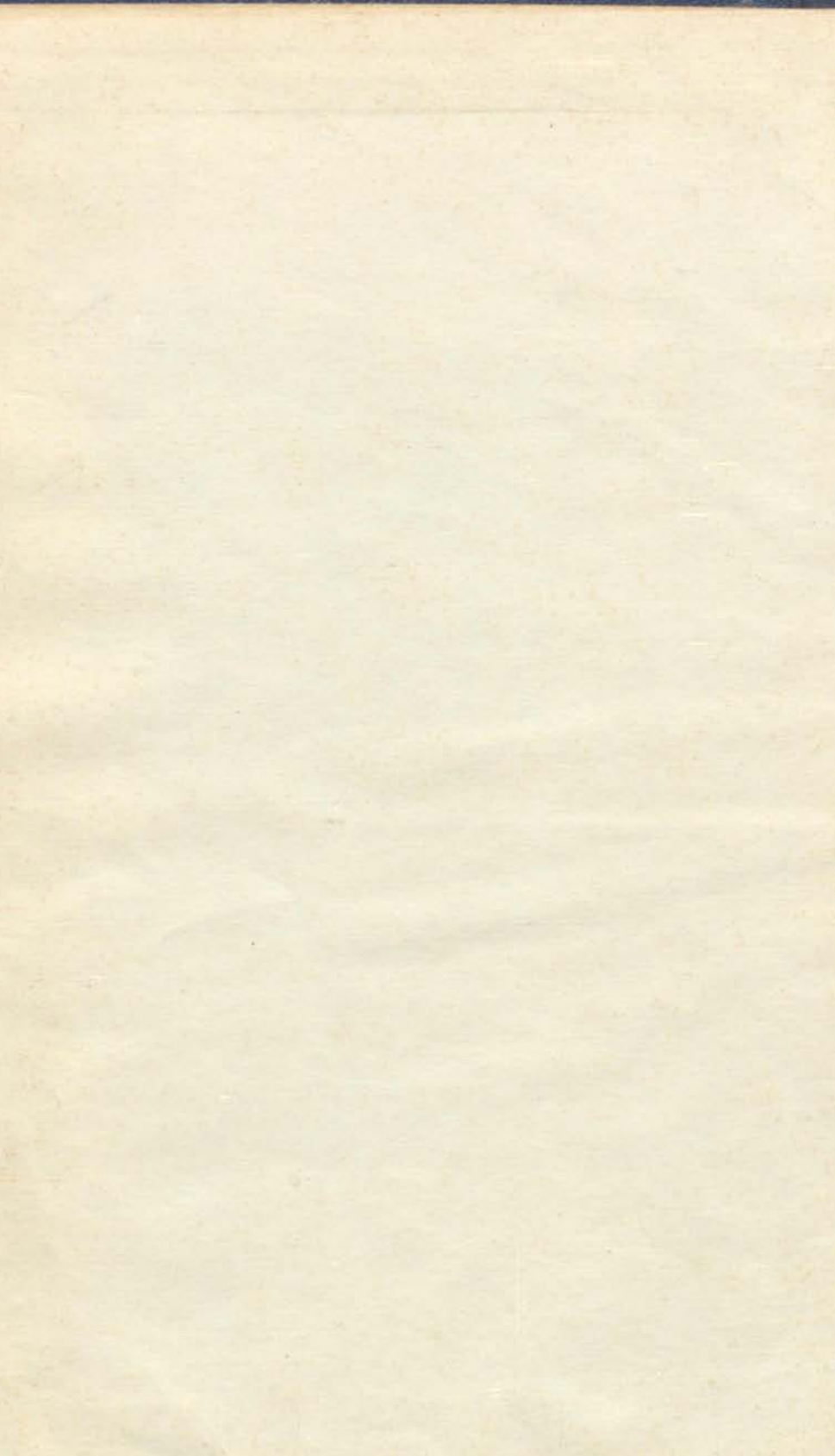
(Արտատպած «Արարատ» ամսագրից)

Վ. Ա. Գ. Ա. Բ. Շ. Ա. Պ. Ա. Տ.

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1910

Ք Ա Ջ Բ Ե Բ Ո Ւ Ն Ի

1971 թ.

Բ Ա Դ Ա Գ Ի Ի Ղ Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ւ Մ Ը

(Արտատպւած «Արարատ» աստագրից)

Վ Ա Գ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1 9 1 0

1898

1898

1898

1898

85823

1898

Բ Ա Պ Ա Գ Ի Ի Ղ Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ւ Մ Ը

Ա Ջ Գ .

1905 ու 1906 թուականների Հայ-Պրքական ընդհարումները յանկարծակի ծնունդ չէին, սյլ հասարակայն կազմալուծութեան և քաղաքական կեանքի արտայայտութիւններ: Պրանց լուսարանելը ապագայ պատմաբանի գործն է որ ներկայ սերնդից կպահանջի կարելոյն չափ շատ պատմական նիւթերի մատակարարումն: Այժմ, երբ այդ շարքաւոր ընդհարումները վերջացել են և մտքերը հանդարտել՝ մեզ, տկանատեսներին և ժամանակակիցներին վերայ պարտք կայ անկողմնապահութեամբ ամփոփել և գասաւորել նիւթերը ապագայ պատմիչի գործը զիրացնելու համար:

Չեռնարկելով մի շարք ընդհարումների ժողովածու՝ աշխատութեանս հեղինակը աչքի առաջ է ունեցել վերոյիշեալ նպատակը:

Ներկայումս տալով Բագայի աւերման պատմութիւնը, հեղինակը հարկ է համարում ծանուցանել, որ նա իւր նիւթերը ժողովել է 1906 ու 1907-ին անմիջապէս այն՝ ոչ սակաւաթիւ, արժանահաւաս անձինքներից, որոնք ենթարկուել են ազէտին ու տկանատես են եղած:

Նիւթերը արձանագրուած են համեմատական վերատուգութեամբ և կարելոյն չափ անկողմնապահութեամբ:

Հեղինակ

1909 թ. Յուլիս. Բագու.

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

1844

Բաղա գիւղի դիրքը. Բաղի ձորը. Խօսկան փարք. Բինաները.
 Փիւղական նամապահները. Եկեղեցին. Ժողովրդի կարողութիւնը.
 Փիւղասնեասուրեան նիւղեր, Արեւսուներ. Լուսաւորութիւն.

Գանձակ քաղաքից դէպի արեւմուտք, Գանձակի դաւառում, աշխարհագրական 16⁰ 26' հիւսիսային լայնութեան և 41⁰ 13' 30'' արեւելեան երկայնութեան կէտում գրուած է Բագա գիւղը մի լայնանիստ, չափաւոր բարձրութեան հարթավայրի վերայ, ոչ կոչուում է «Արղարակ»: Փիւղի արեւմտեան կողմում՝ ձորի մէջ հոսում է դէպի հիւսիս, դէպի Կուր գետի աւազանը Բագա վտրքիկ գետակը, որ ապա ընդունում է Չագեամի գետ անունը:

Երկրի փշոտ մակերևոյթը աստիճանաբար ստալանջի փսխուելով՝ իջնում է դիւղից դէպի գետակը՝ նախ կաղմեւով մի խոր ձոր Խագնի ձոր—անունով, յետոյ՝ գետակի աջափնեայ լայնատարած դաշտի երկարութեամբ տարածւում են գիւղապատեան խաղողի և թթենիների բազմաթիւ այգիները, իսկ գետի վրայ տասնութէկ շարէշար ջրաղացներ:

Վեաակի ձախ ափում՝ Գիքջա (ցից) սրածայր բարձր բլուրի ստորոտում գետեզուած է նախկին, հին դարերի Բագա գիւղը, ուր մշտապէս բնակւում են բաղացի մի քանի գերդաստաններ՝ իբրև շերամապահներ և անասնապահներ և այգապաճառով հին դիւղն աւելի նման է բինայի:

Բագա գետակի ձորը երկու կողմից էլ ժայռոտ է, դժուարամաշելի, շատ տեղ անյարմար անցուղարձի ու անտառով ծածկուած: Մի տեղ գետակի հոսանքը անհամար ժամանակների ընթացքում քերել, տաշել մաշել է մի ահագին ժայռ, կաղմեւով այդ տեղ մի ջրվէժ: Կիսուած, խորացած ժայռի ուղղահայեաց պատերն անդրադարձնում են մարդու ձայնը և այգապաճառով տեղական ժողովուրդը մկրտել է նրա անունը Խօսկան քար: Նա այգիներից վերև է:

Անասնապահութեան համար յարմարին աեղերը Բագայում, նոյնպէս և այլ գիւղերում, կոչուում են Բինայ: Իւր շրջակայքում Բագա գիւղն ունի մի քանի այգապետի բնաներ իրանց գոմերով, տներով, և անասնապահութեան համար կա-

ընոր յարմարութիւններով: Այսպէս օրինակ Խօսկան քարի մօտ, Սուրբ Մինասի մատուռից, ըստ բազայուց Մանգուռ, ոչ հեռու կան Կապի գոմեր: Մի այլ կողմի վերայ գրուած է Քեամանգար բնան, որ միանում է Բաղա գիւղի հետ Գոսկիսուղ դօլամա (Խնը կեաման) կոչուած ճանապարհով Գիզա բլուրի լանջով: Ապա գալիս է Ա.բղ—Ա.ալայ (աղջկայ բերդ) բնան: Սա մի փոքր բերդ է քարաժայռի դադաթին, աղիւսէ պատերով, աւերակ քարաշէն տներով, քայքայուած ջրամբարով, որ իւր ջուրը կաւէ խողովակներով ստանալիս է եղել Յամաք ձոր անուն տեղից Անձղահարի քօլ գեղեցկատեսիլ անտառի մօտ Քեամանգար բնայի մերձաւոր սահմանում:

Սոյն այս Քեամանգարն ընկած է Բաղա գիւղի արեւմտեան կողմում և ունի իւր շուրջը լայնասիրտ վարելահողեր—վարդապետի հողեր—այժմ պետական, իսկ երբեմն աւանդաբար Խորանշատ մենաստանին պատկանող, որ մի կողմից տարածւում է մինչև Կալքար արքունի անտառը, իսկ միւս կողմից միանում է ընդարձակ դաշտի հետ, ուր սիւռուած են հինաւուրց հանգստարաններ և մատուռներ և որանց մէջ կանգնած է սողաթալից, հաստարմատ դարաւոր կաղնի ծառ՝ իջրև ուխտի և տօնախմբութեան տեղի Բաղայի բնակիչներին համար:

Գիւղից գէպի արեւելք սիւռուած են բազայոց այգիները, պհեղներն (պահէզ—բոստան) ու բնանները. այդ տեղից հասում է գիւղի ազբիւրներէց կաղմուած մի առուակ Գիքջի ձորով մինչև Զառչի բնան, 4-5 վերտի վերայ, որ միանում է գիւղի հետ Իրիցի ճամփով:

Գիւղի հիւսիսային կողմում բացուած լայն դաշտը հեռուից երեցնում է Զադեամի շրջակայքը, Բագու Քիֆլիզ երկաթուղու գիծը, Կուր գետի աւազանը: Գիւղից գէպի երկաթուղի Փալան թեօբան դաշտավայրով ձգւում է լայն ճանապարհը, որ կոչոււմ է Մօլլա—Մանսուր, երկու կողմից ունենալով Մուսուր թառ բարձր սարը հին դիւզատեղով և հին հանգստարանով, Բաղերի գլուխ սարը, Թաթաւու թբբաբնակ գիւղը, Գեօգդաշ քարաժայռը և Գոմերածոր բնանները:

Գիւղի շուրջը, բացի վերոյիշեալ տեղերը, տարածւում են նաև ընդարձակ լայնածաւալ վարելահողեր, խոտհարքներ, արօտատեղեր, որոնք լի ու լի հնարաւորութիւն են տալի բազայոց պարապել ամենահարուստ անասնապահութեամբ, առանց երբէք բարձրանալու ամառային արօտատեղեր:

Նոր կամ մեծ Բաղան Աբղարակի բարձրութեան վերայ

կազմուել է մօտ երկու դար առաջ, ըստ որում բնակիչները բազմանալով թուով ու ըարօրութեամբ՝ չէին կարող զեանդուել ձորի հին, սահմանափակ գիւղում, ուստի բնականաբար պէտք է տեղափոխուէին այժմեան յարմար տեղը, որ տարածութեամբ, քարձրագիր հարթութեամբ, աղբիւրներէ առատութեամբ և այլ առաւելութիւններով աւելի համապատասխանող է:

Գիւղի մէջ գործածական աղբիւրները սրանք են.

Վ. երի աղբիւր կամ Շահրաղի, որ շինած է խողովակով ու աաշտով և աալիս է երեք մասաշափ հաստութեան ջուր: Արա մի մասը բաղացի հանգուցեալ Արշակ Ներատեանցն իւր ծախքով տարել կախել է գիւղական եկեղեցու մօտ հասարակաց գործածութեան համար. 1894 թուականի յունուարի 6-ին սոյն աղբիւրի վրայ կազմել է Պողոս Ներատեանցը հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Այս աղբիւր յորդ և մշտաբուղիս,
որ է քաղցրիկ յոյժ սառնորակ,
նուիրում եմ իմ հայ եղբարց
Բաղա գիւղիս քրանախոստակ
որ ես Պողոս Ներատեանցս
անուամբ Արշակ Ներատեանցի,
Նորա և իմ սնոցհականից
այս յիշատակը կանգնեցի.
հանգուցելոյն ձեր մողթանքում
ընթերցողացդ յիշել խնդրեմ,
արժան լինել անանց կեանքում
նոյնպէս և ձեզ ձեր անցելոց

18⁶/₄94 ամին:

Առուշանի աղբիւր, որ բաւականն բարակ է:

Մուսի աղբիւր կամ Միջի աղբիւր, փայտէ նաւակով հոսում է երեք մասաշափ հաստութեամբ: Սա իւր համեղութեամբ ամենից առաջնակարգն է համարուում:

Ներատին աղբիւր շինած է նաւակով, բայց ջուրը բարակահոտ է:

Բնական միւս բերքերից յայտնի են ներկի համար պիտանացու կարմիր կաւ գիւղի հարաւային կողմում. սպիտակ կաւ՝ Նովերայ քօլուում շէկ հողերի գլխին, գիւլ՝ (ճարպանման կաւ) որ թուրք ազգաբնակութիւնը գործ է ածում սպանի փոխարէն, քարահանք՝ շինութեան համար: Ամենաբազմաւորը գիւղի հիւսիսային կողմում բազալտի քարահանքն է, որից

ստացուած են պատուական ջրադացարներ: Քարահանքի տեղը
կոչուում է Ղարա-թաջ (սև թագ):

Անցնենք այժմ գիւղի հասարակաց հարստութեանը և
տնտեսական բարօրութեանը:

Մինչև 1883 թիւը գիւղական ժամաստացութիւնը կատար-
ւում էր հին փոքրիկ եկեղեցում, որի փոխարէն յիշեալ թուա-
կանին հասարակութիւնը յոյն վարպետի ձեռքով, 8000 ռուբլի
ծախքով, շինեց նորը, որ շուտով քանդուեց ու հասարակու-
թիւնն ստիպուած եղաւ փայտե կարկատանով հինը յարմարեցնել
ժամաստացութեան: Սակայն սա էլ իսպառ կողոպտուեց
ներկայ աւերման ժամանակ: Թաթար հրոսակները կոտորեալ են
խաչկալը, քանդել են բեմը, աւազանը (գանձ գտնելու համար),
տարել են դանդերը, գոնները, պատուհանները, անօթեղէնները,
վարագոյրը, քշոցները, բուրվառները, մինչև անգամ գրեանքը:
Ղերջներին, իբրև կարծես աղետալի օրերը յիշեցնելու, մնա-
ցել է միայն մի ձեռագիր աւետարան քրքրուած, Յոհաննու
աւետարանը, որի յիշատակարանից երևում է, որ Աբարատեան
աշխարհի՝ Աղստևու նահանգի Տանաղուան գիւղի սպամոսերգու
քահանայ Կասպարը և իւր եղբայր Ելիզբարը արագբել են
աուել Յոհաննէս քահանայի ձեռով Ռժի (1120—1671) հայոց
թուին, Պարսից Շահնէֆի թագաւորի, Յակոբ կաթողիկոսի
և Բջնայ քաջ հռետոր Մովսէս արքեպիսկոպոսի օրով: Եւ Կասպար
քահանան բարի ցանկութեամբ կտակել է, որ նուիրած այս
աւետարանը, իբրև յիշատակ, յաւիտեան մնայ Տանաղուան
գիւղի եկեղեցում . . . բայց արժանայիշատակ քահանան կարող
էր արդեօք մտքովն անցկացնել՝ թէ իւր սրբանուէր աւանդը
Տանաղուանից կրնին Ռազա գիւղը և 123 տարի յետոյ պատառ
պատառ կլինի թուրք հրոսակների ձեռքով:

Բազայի աւերուած եկեղեցին իւր ծխատէր Մեսրոպ քա-
հանայի միջոցով կաքողացաւ ձեռք բերել 1906 թուին Բագ-
ւում, նուիրաբար, մի քանի կարևոր անօթեղէններ, սպասներ,
պատկերներ և զգեստներ: Այսպէս՝ Լիւզովիկոս Առգոսեանը
մի արժաթեայ ոսկեղօծ սկիհ, Տիկին Մայիկեանը նուիրեց սուրբ
Առատուածածնի մեծագիր պատկեր, Յակոբ Մանգառաբեանը—
խաչվառ, Վիրաիշ Բալանթարեանն ու իւր եղբայրը—Սուրբ
Գրիգոր Լուսաւորչի մեծագիր պատկեր, Փերագեանցը—մի բուր-
վառ, Բագուայ հայոց եկեղեցին—երեք հառ շուրջառ, երեք
փորուրար և այլն:

Գիւղի շուրջը սփռուած են հին գիւղատեղեր, գերեզման-
ներ, հողի տակից գուրս են գալի թմնդիւրներ, կաւէ ամաններ,
զանազան ուղղութեամբ և խորութեամբ տարած աղբիւրի

կաւէ խողովակներ, բրուանոցի և դարբնոցի հետքեր և այլն և այլն: Այս հնութեան հետքերը ցոյց են տալի, որ դարեր առաջ եղել է այստեղ բնակութիւն և, ով գիտէ, ի՞նչ արհաւիրքների է ենթարկուել դանազան ժամանակներում:

Հին շիրմաքարերի արձանագրութիւններից մէկը, որ եղածներն մէջ ամենահինն է երևում, գրուած է հայոց ՌԻ (1020—1571) թուին, կամ 337 տարի մեզնից առաջ: Այստեղ, որ արձանագրութիւնը եղծուած է: Սահայն քարի ձախասին երևում է հետևեալ նկարը: Մի կանգնած կին, բոց մազերը մի հիւսով կախուած մէջքի վրայ, օղակներն ականջներում, երկայն շապիկը կոճկած, սրա վրայից կարճ արխալուղը, ռաբրին լախիշիններ, բազուկներին հողցրած է ասպարանջան, ձախ ձեռք ծալած կրծքի վերայ, իսկ աջը մեկնած դէպի արծաթեայ սափորը:

Արանից յետոյ գալիս է Գիււլաբի մահարձանը, որ իբրև կանգուն խաչքար՝ բարձրութեամբ 2 1/2 արշին, լայնութեամբ մի արշին, կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Ասերը խաչս Գիււլաբին և իւր կողակցին, կանգնեցի Ասերը խաչս ես Բահգասարս և Միրզէս կազմեցինք սուրբ խաչս թղ: ՌԿԲ (1062—1613):

Արանից 32 քայլ հեռու երկորդ կանգուն խաչքարը 2 1/2 արշին բարձրութեամբ և 1 1/2 արշին լայնութեամբ, արևմտեան ձախասին կրում է «Ասերը խաչս բարեխօս Արապին քահանային և կողակցին Խամփարին. թղին հայոց ՌՃԻ (1120—1671): Այն քարի արևելեան ձախասին «Տնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ ես Նազուխանս և որդիքս իմ մեղիք Գանմազ և պարոն Արամազ որդիք պարոն Հախնաչարին որդոյ պարոն Իփաղին կանգնեաց ի սուրբ խաչս յիշատակ որդւոց իմոց Տէր Աերապիտին»: Գիււլաբի անունից ծագում է Գիււլաբի հանգրտարան, Գիււլաբի գոմեր, Գիււլաբի բինայ և այլն:

Բաղայի բարգաւաճումն արտայայտում էր նաև նրա շարեւոր՝ խնամքով կանգնեցրած միտյարի և երկյարիանի աներից: Բաղայի աների մեծ մասը ուսուցալծականների աների նման, ծածկուած էր ծղօտով կամ խոտով, ուստի և ղիւրափանիւթ էր հրդեհուելու և այրուելու: Ապին և այլ շինութիւններ, այն է մարաքներ, գոմեր, շաւմարաններ, խանութներ, մասաններ և այլն, որոնք յարձակման երեկոյին զոհուեցին հրդեհին:

Ըստ պահանջման կառավարութեան, 1905 թուի մայիսին Բաղայի հասարակութիւնը կազմել էր բնակիչներին նորադոյն ամենաճիշտ ցուցակ, որից երևում է, որ յիշեալ թուին Բաղայում եղել է 300 ծուխ, 1388 հոգի արական և 1225 իգական. իսկ նորածնունդ մինչև նոյն թուի դեկտեմբերի վերջ 100 հոգի

բնդամենը 2713 երկու տեւի ընակիչ, սրնոց մի մասը մշտական ընտանեթիւն էր հաստատել շրջակայք բնիւններում:

Այդ բազմաթիւ փառստորքը, շրջապատուած լինելով ևս առաւել բազմաթիւ թուրք ազգաբնակիւթեամբ, շնորհիւ իւր տակունտութեան, աշխուսասիրութեան և հողի ու կլիմայի բարեբեր յատկութեան, կարողացել էր հասնել նախանձեղի անտեսական բարձրութեան: Բազայի նիւթական հարստութեան չափը մտաւորապէս որոշելու համար ապացոյց կարելի է բերել հեռակալ հաշիւը:

Բազայի աւերումից յետոյ, Կովկասի բարձր իշխանութեան հրամանով, տեղական հաշտարար միջնորդ Իվան Պետրովը 1906 թուի Ապրիլի 10-ից մինչև 25, բազմաթիւ հայ և թուրք ընտանիքներին ներկայութեամբ և մասնակցութեամբ կազմեց Բազայի կրած վնասների, նայնպէս և առանձնակի ծուխերի կրած կորստի ցուցակը, գնահատելով իւրաքանչիւր կորուստ կամ վնաս անբիւ, շինութիւնների, մուրհակների, այգիների, անասունների և այլոց: Վնասի ընդհանուր դումարը, Պետրովի հաշուով, եղել է երկու միլիոն երկու հազար երեք հարիւր (2,002,300) ռուբլի:

Այսպիսի դումար կարող է միայն կէտը համարուել այն ահագին վնասների, սրնոց ենթարկուեց թշուառ Բազան իւր աւերման օրերում: Տասնեակ տարիներ իւր արիւն քրտինքով ձեռք բերած անտեսութիւնը կորուստ յաւիտեան մի դիչեր, մի քանի փամի մէջ:

Գիւղականտեսութեան ճիւղերից զարգացած էին 1, Գիւնեդործու թիւնը. կային այնտեղ աւելի քան 200 այգի, որից ստացում էր բաց կարմիր գինի նշանաւոր քանակութեամբ, որև սպառում էր վեզրօն մինչև 1 ս. 50 կապ. ինչպէս գիւղում, նայնպէս և շրջակայ հայ և ռուս գիւղերում: 2, Օղեհանութիւնը որ քաշում էին թթից մեծ քանակութեամբ, 3, Ներամատպահութիւնը, որով զբաղում էր մօտ 100 տուն, և այնքան զարգացած էր, որ գոյացնում էր իրանց պէտքերը, սակայն մշակում էր ամենահին, արարական ձեռով, մեքենաների չիսկին բացակայութեամբ, 4, Հողագործութիւնը, որ տալիս էր ցորեն, գարի, կորեկ և կառահատ, որից հայերը ձէթ էին հանում իրանց համար Ալաւեանկայ սուս գիւղի մեքենաներով, 5, Մեղաւաբուծութիւն, որով քչերն էին պարապում և ընդամենը մօտ 50 տուն և իւրաքանչիւրը հազիւ 10—30 փեթակ միտայն էին պահում:

Ամենածաղկածն անասնապահութիւնն էր, որովհետև իւրաքանչիւր տուն ունէր մինչև 100 գլուխ խոշոր անասուններ

(կով, գոմէշ, եղ, և այլն) իսկ ոչխար 500—1500 գլուխ գիւղը շրջապատող բազմաթիւ բլինաներն ապացոյց են անանարածութեան զարգացման:

Որհետաագիտութիւնից շատ հնուց ծագիած է ոստայնանկուսութիւնը, որով միահաւասար զբազուած էին կանայք և տղամարդիկ և գործում էին կտաւ, ջեջիմ, թամբի ծածկոց, շապկացու, մետաքսէ ծածկոց և այլն: Այժմ գործում են միայն բրդէ շալ: Գերծակներն ունէին գիւղում մօտ 7—8 խանութ, դարբերները 6—7 խանութ, կօշիակարները 10—12 խանութ, ճօն ու մուշտակակարներ 5—6 խանութ, ոսկերիչներ 3—4 խանութ, հիւսներ 10—12 հոգի, որմնադէրներ 7—8 հոգի, քարահանքում քար կտրողներ 6—7 հոգի, ջրաղացաքար կտրողներ Գարա—թաջ քարահանքում մի քանի հոգի, բրուտներ ու զուռնաչիներ մի քանի հոգի, սազանդար բանաստեղծ 3 արութիւն 3 սհաննիսեան—Սջաղօղի մականուանեալ, և այլ արհեստարներ և արհեստագէտներ:

Գիւղում կային նաև առևտրական խանութներ, մանրավաճառ 5 խանութ, ճոթեղէնի 8 խանութ, մսավաճառ—կապուլառու մի խանութ և այլն:

Ինտելիգենտ գասակարդից կան երեք քահանայ, արհեստարտոց զպրոցարար և ուսուցչական զպրոցարար մի քանի անձն, նոյնպէս և ոչ սակաւ գրողէտներ, սւսեալ առօրս քահանայից, ըստ սրբում գիւղն երբէք չէ ունեցիլ ծիսական զպրոց, այլ ունէր միայն միդատեան կառավարչական զպրոց հասարակութեան հաշուով: Ստացուում էր մի օրինակ «Նոր Գար» և որս գաղարելուց յետոյ—«Մշակ»:

Այս էր ահա Բագայի անտեսական և կուլտուրական դրութիւնն երբ թուրք—հայկական ընդհարումը վերջ դրեց նրա բարգաւաճմանը, և Բագան դժուար թէ 50—70 տարի այս օրից յետոյ կարողանայ հասնել այն բարգաւաճման աստիճանին, որի վերայ կանգնած էր ըստ աւերման ըսուէին:

Սյս կարծառօտ տեղեկութիւններն անհրաժեշտ էին, սրպէս ղէ ընթերցողը կաջողանայ գաղափար կազմել թէ լիջ էր Բագան այն չարաբաստիկ ըսուէին՝ երբ նա ենթարկուեց անողորմ հակառակի անդառնալի որոշման:

Բ.

1905 յուզիչ բուսական, նախապատճառներին հետևող Ազգայնական կուսակցության և Բաղային Այլաբնակ բեկ Չուրազարովի և նրա հասարակաց զիրքի:

1905 թուրքի տնտեսական արևելահայ ընդհարումն թուրքերի և հայերի միջև Բաղաբնակ հայ կեանքի մէջ յեղաշրջումն առաջացրեց, և այդ թուրքական Սնդրիով հաստատու հայ ազգաբնակչութեան համար մի յուզիչ և ցնցող տարի էր: Հասարակաց կեանքը գիւղերում և քաղաքներում աննկարագրելի շարժման մէջ էր. մանաւանդ գիւղերում բնակչութեան երկտատար դասը արթնութեան մէջ էր: Ապագայի և այն մտակապագայի վերայ նայում էր խիստ խոստումնալից, սպասում էր մրրկայոյզ փոթորիկի, որի խոստութեան աստիճանը դեռ ևս մութն էր, խաւար էր նրա համար իրբն մշուշով ծածկուած տեսարան:

Աւստի նա, այդ երկտատար դասը, անդադար երբման մէջ, ժողովներ էր կազմում իւրաքանչիւր գիւղում, խորհրդակցութիւններ էր կատարում, պատրաստութիւններ էր տեսնում, զիմադրելու թուրքերի յարձակմանը, որ վաղ թէ ուշ տեղի էր ունենալու, որով դոյութեան ու պատուոյ խնդիրը պէտք է առաջ գար և լուծուէր: Նա պատրաստուած էր կարծես զոհելու իւր կեանքն անգամ այդ դոյութեան և պատուոյ համար, որպէս զի ապացուցանի, թէ հայ ազգը այնպէս էլ թուլամորթ ու վախկոտ չէ, ինչպէս ուրիշները կարծում են. ցոյց տայ՝ որ եթէ մի ձեռքով դութանի մաճն է բռնում, գիտէ ու ընդունակ է միւս ձեռքով իրան պաշտպանել:

Ստիպան անսառնարկի և գիտցածներին նայելով՝ ինքնապաշտպանութեան համար մասնող այդ մարդիկ մտքներով չէին անցկացնում թուրք հարեանին դարեւոր սխերիմ թշնամի կարծել և ձգտել նախայարձակ լինելու:

Ես ինքս անձամբ տեսել եմ երկու անգամ այդպիսի միահամուռ և համագիւղական ժողով և խորհրդակցութիւն որ ցերեկով՝ բացօդայն դաշտում: Այնպէս էր զգաստ և լարուած տեսածս գիւղական ժողովուրդը, որ եկեղեցու երկու երեք անգամ անկանոն (ոչ որպէս ժամահրաւէր) քաշած զանգի ձայնը լսելով՝ իսկոյն հաւաքուում, խմբուում էր գիւղի հեռաւոր և մօտաւոր անկիւններից դէպի որոշեալ ժողովատեղիս... ուր խօսակցութիւնը պատուում էր միայն և միմիայն կազմ և պատգոստ լինելու ինքնապաշտպանութեան համար . . . 1

Սակայն հասակաւորներէնց կային այնպիսիներն, որոնք շատ բանի անդիտակ՝ ահաճութեամբ էին նայում այդ իրարանցման վերայ, նախատում ու պախարակում էին երիտասարդների այս իրարանցումն. դրանք մինչև անգամ արգելք էին հանդիսանում նախապատրաստութեան դիմողներին, հաւատացնելով՝ որ 1825-27 թուի սուս-պարսկական պատերազմից զէսք, քանի որ սուսը տիրում է այս երկրին, լսուած ու տեսնուած բան չէ, որ տարբեր ցեղերի ժողովուրդները համարձակութիւն ստանան օր ցերեկով ձեռք ըսրձարացնելու իրար վերայ. սակայն այդ թերահաւատներն անգամ, նոյն իսկ հաւաակ իրանց կարծիքին զիտէին և տեսնում էին, որ թուրք ազգաբնակիչութիւնը փոխել է իւր յարաբերութիւնը հայերէ հետ, մի տեսակ խորթացել է, հեռացել է աշխարհութիւնից, և իրնէ զինուած լինելով՝ աւելի է զինուում:

Այս հասակաւորները զիմազրելու պատրաստութեան համար նախահան օժանդակութիւն զլանում էին, ոչ թէ ժլատութեան պատճառով, այլ որ հաւատ ունէին, թէ մի կողմից կառավարութիւնը, միւս կողմից կալուածատէր Ալլահեար բէկը Զուլգատարով չեն թոյլ տայ, որ թուրքերը յարձակում գործեն:

Տարարազգաբար Բաղայի պատրաստութիւնը կիսատ էր չկար միութիւն, չկար մի դօրեղ անձն, որ կարող լինէր գործի գլուխ կանգնելով միացնել բոլոր ուժերն ու խիտ կարգի տակ դնէր բոլոր հասարակութիւնը... Այս լարուած գրութիւնը տեսնելով երիտասարդները, որոնցից ոմանք անձամբ տեսել էին Բագուի փետրվարեան և օգոստոսեան սարսափները, հետեւելով չարդախուեցոց օրինակին՝ պատրաստ լինելը անհրաժեշտ էին համարում: Բայց Զուլգատարով Ալլահեար բէկը Բաղացիներին հանդատացնում էր ասելով. «Բագան իմո է, Բագան ձեռքիցս չեմ գցիլ, Բաղացիներն իմ հարգատներն են, օտար մարդ չի վստահանալ մօտենալ նրան և այլն»: Սոյն այս Ալլահեար բէկը 1905 թուի սեպտեմբերի 1-ին, Ղազախի գաւառապետ Ա. Բուրդի մօտ, ճաշկերոյթի կենացների ժամանակ, հաւատացել էր գաւառապետին, որ իրանք բէկերը չեն թոյլ տայ, որ Բաղայի շրջակայքում ընդհարում առաջանայ*:

Տաք գլուխ երիտասարդների լամբերը, «գաշնակցական» անունի տակ, որ շատ աեղ յառաջընթաց էին լինում գիւղական հասարակութիւններին մէջ, կազմակերպում էին նրանց, ծրագրեր էին տալի ու զեկավար էին հանդիսանում, ընդհա-

կառահը Բաղայի վերաբերութեամբ մեծ անհողութիւն էին ցոյց տալի: Բաղան թողել էին տեղահան ընտանիքներն կամքին: Նրանք միայն մի անգամ երևացին, մի ցոյց արին և ապա անդառնալի անհետացան:

Այդ 1905 թուի օգոստոսի կեսին էր մի խումբ սաք գլուխ երիտասարդներ, իրանց խմբապետով եկան Բաղա, երեք օր մնացին, լաւ լաւ պատիւներ ստացան, շրջապատեցին իրանց Բաղայի երիտասարդներով ու պատրաստուած էին անցնել Ղաղաթի գաւառի Շամշադին գաւառամասի Ղուլալի գիւղը: Բայց նախքան Բաղայից հեռանալը այդ երիտասարդները շտանկելով հարեան գիւղերից եկած երեք թուրքերի ներկայութիւնը, կամ գուցէ համարելով նրանց լրտես, որ զննուած էին իրանց շարժումները, գիւղից դուրս հանեցին:

Հաւանական է, որ այս երեք թուրքերն արդէն մինը հարելը շինելով, սկսեցին պատմել թուրք հասարակութիւնների առաջ իրանց տեսածները, — եկտը երիտասարդների և տեղահան խմբերի պատրաստութիւնը: Իսկ եկտըները տեղահան երիտասարդների հետ կազմելով 80 հոգուց պատրաստ մի խումբ օր ցերեկով, պատերազմական կարգով շարժուեցին գէպի Շամշադինու Ղուլալի գիւղը, և անցնելով Բաղլի գ հոջուած գիւղից, ուր ապրում են Ղիւլգատարով եղբայրներն ու նրանց օղակահանները, Աղբուլաղ թուրքաբնակ գիւղի զիմացը մի բլուրի գագաթից 2—3 անգամ համազարկ տուին օդում, և յետոյ գնացին Ղուլալի, իսկ բաղայիները վերադարձան իրանց գիւղը:

Կասկած չկայ, որ այս ցոյցը դիտաւորեալ էր և արդէն ասարածուեց թուրքերի մէջ, որոնք աւելի սկսեցին վերահսկել հայերի շարժմանը, գոնէ այդպէս են կարծում հայերը, ըստ որում այս դէպքից յետոյ, այլ ևս ոչ մի թուրք չէր երևում Բաղայում: Մի քանի օր անգամ, երբ գիւղի եկեղեցում Յարութիւն Խալաթեանի ննջեցեալներին յիշատակին պատարագ էր մատուցւում և այդ օրը ժամարար քահանան ըմբից պէտք է կարգար Վեհափառ Վաթուղեկոսի կոնդակը և Կովկասի Նէյսիւլ-Իսլամի յորդորը՝ որ հայ ու թուրք հաշտ ապրեն միմեանց հետ, յանկարծ մտաւ եկեղեցի ու կանգնեց առաջին դասում, շրջապատուած իւր 10—12 թիկնապահ թուրքերով տեղական կալուածատէր Եօխարի Այիլուեցի հայախօս Բէօուզ աղայ Կարաէգովը, 52—55 տարեկան մարդ, որին պատուելու համար իսկոյն առաջարկեցին աթոս և նա բաղմեց հայ եկեղեցում սուրբ պատարագի ժամանակ:

Ժամարար Մեսրոբ քահանան կարգաց Վեհափառի կոն-

դակը և ապա Շէյխ-իւլ-Իսլամի յորդորը՝ բացատրեց նրանց միտքն ու նպատակը նախ հայերէն և ապա թուրքերէն, որ հասկանալի լինի Կարաբէղովի սեղեկիցներին: Եկեղեցուց դուրս Կարաբէղովը շնորհակալութիւն յայանեց քահանային և ապա ինքն էլ խաղաղասիրական յորդոր կարգաց ժողովրդին ու քահանայի և ժողովրդի հետ իւր թուրքերով հանդերձ հրաւիրուեց Յարութիւն Խալաթեանի տունը հացկերոյթի, ուր նա նստեց հայերի հետ մի սեղանի և կերու անխտիր, իսկ միւս թուրքերի համար առանձին սշխար մոյթեցին և առանձին ճաշ պատրաստեցին: Այտանդից Կարաբէղովն իւր խմբով անմիջապէս գնաց Ալլահեար բէգ Զիւլգատարովի մօտ, որ ընտելում է Քեշիշ-քեանդ թուրք գիւղում, իւր սեպհական տանը, Բաղայից 5—6 վերստ հեռու գէպի հարաւ:

Բէօուգ աղայի այցը հայերը ընդունեցին իրեն մի միջոցի մօտոյ ծանօթանալու հայերի տրամադրութեանը երիտասարդներին խմբի երեսուց յետոյ և տեսաւ միայն բարեացակամ վերաբերմունք: Վաւառական ոտտիկանական պաշտօնեաները, երիտասարդների խմբի յայանի ցոյցից յետոյ շուտ շուտ խուզարկութիւններ սկսեցին անել Բաղայում և ղէնքեր էին պահանջում. բաղացիք ազատուելու համար հաւաքեցին մինչև 25 հին ձեռի հրացան և յանձնեցին պրիստաւին, որի ընտելութիւնը Գետաբաղում է, 30 վերստ հեռու Բաղայից:

Բաղացիք զրոյց ղէնք կամ այլ պատերազմական միջերը ներս բերել անկարող էին, որովհետև Բաղան շրջապատուած է բաղմաթիւ թուրք գիւղերով. ամենամօակի հայաբնակ գիւղը Զարգախյուն է, որ ունի 20 վերստ, երկաթուղու Զաղամի կայարանը 14—15 վերստ հեռու են: Իսկ շրջապատի թուրք ազգաբնակիւթիւնը խիստ աշալրջութեամբ վերահսկում էր՝ որ զրոյց ղէնք չմտնի Բաղա գիւղը:

1905 թուականի հոկտեմբերն էր: Հասարակութիւնների մէջ բերանից բերան թռչող սուտ կամ ուղորդ լուրերով լցուել էր օդը և մարդկանց դադար ու հանգիստ չէր տալի: Այս և այն տեղ խմբուած մարդիկ խօսում էին միայն օրուայ անցքերի վերայ, թուրքերի պատրաստութեան վերայ, աւազակների շարժման վերայ, այլ նիւթ չկար խօսելու: Մի տեսակ անորոշ գրութիւն էր ստեղծուել բաղացոց համար, էլ չգիտէին, թէ ինչ գալոց է պատրաստում նրանց դիւսին. Այ մի գործ չէին կարողանում կատարել, ոչ մի տեղով չէին կարողանում հեռանալ, գիշեր ցերեկ անդադար մտածելուց քունն աչքներից կորել՝ հեռացել էր: Ամեն տեսակ լուրեր, յուսակ

Թէ յուսահատ, մինք 20 շինելով հաղորդում էին իրար և անորոշ գրութիւնն աւելի բարդում, զարգանում էր. . .

Անցաւ հոկտեմբերը. հասաւ նոյեմբերը. մարդիկ աւելի ջղայնացան. լուրերը բարդուեցին և բնակիչները երկրում էին յուսոյ և յուսահատութեան մէջ: Ոմանք հաւատացնում էին, թէ բարեխնամ կառավարութիւնն երբէք չի թոյլ տալ ընդհարում: Ոմանք և դուրսէ մեծամասնութիւնը, լիովին ապաւինել էին Ալլահեար բէդ Զիւլգազարովին և հաւատացած էին, որ սա անթիւ կապերով կապուած Քաղայի հետ, երբէք չի թոյլ տալ, որ իւր հաւատակիցները որ և է վնաս հասցնեն հայ հաւատարիմ գիւղին. Մի այլ խումբ՝ յոյսը չկարելով սրանից կամ նրանից, աւելի յոյս էր դնում իւր վերայ, իւր ոյժի ու կազմակերպութեան վերայ . . .

Զիւլգաբաղովները մեծ և ըստմանդամ առհմ են. զրանց պարագլուխն է Ալլահեար բէդը: Սա իւր գերզատանով բնակում է Քաղայից 5 վերսահեռու, գէպի հարաւ, Խըննալու գիւղի Քեշիշ-քեանդ մասում, իսկ միւս Զիւլգազարովները, նոյնպէս Քաղայից ոչ հեռու 4—5 վերստաչափ կազմել են մի առանձին գիւղ միմիայն բեգերից բաղկացած և այդ պատճառով կոչւում է Քաղլիդ: Նրանք հարուստ կալուածատէրեր են, ունին հողեր, անասուններ Զաղեամ գետի հովտում և այլն:

Ալլահեար բէդը 60—62 տարեկան է, բարձրահասակ, լեքք, առողջահաղմ, հաստ և երկայն քթով, գեղնտիանաչ իրայլուն աչքերով, սակաւախօս, ձախ սակից ինքը ինչ կաղ: Հաղնում է սովորաբար չեքքեղի երկայն կապայ. (չեքքեղի) վրայից սոկեպատ քամար և արծաթապատեան խէնչալ, սիրում է որսորդութեան դնալ բարակ շներով (թաղի) և բաղէով. ձանապարհ գնալիս շրջապատում է իրան միշտ թիկնապահներով: Քրագէտ է ուռներէն և պարսկերէն: հասկանում է հայ լեզուն: Նրա ազգեցուցիւնը աւաւել ևս մեծանում է նրա պաշտօնական գիրքով և այն յարաբերութեամբ, որ ունի բարձրաստիճան պաշտօնեաների հետ:

Լայնատարած արօտատեղեր ունենալով՝ պահում՝ զարգացնում և կատարելագործում է ձիանց լու տեսակներ, և սրանցով շատ անգամ իրայլում է հասարակաց կրկններում և նրա լու տեսակի ձիաները շատ անգամ տանում են առաջնակարգ թանկագին մրցանակներ:

Գանձակի նահանգում առաջաւոր բէգերի շարքումն է և, իբրև ազգեցիկ մարդ, մեծ համարումն ունի բէգերի և հասարակ դատակարգի մօտ: Հասարակաց դործերին և շարժմանը կարող է ցանկացած ընթացքը տալ:

Ալլահեար բէգի տեղական ազգեցութիւնն այնքան մեծ է ժողովրդի վերայ, որ թուրք և հայ հաւասարապէս հնազանդուում են նրան: Եւ նրա հաշուածում ապրող թուրք գիւղացիները կամովին կատարում էին այնպիսի պարտականութիւններ, որից ազատ պէտք է լինէին 1861 թուի փետրվարի 19-ին ադատական ըարձրագոյն հրովարտակով:

Բազայիները թէև օգտուում են պետական հողերով և ոչ մի կապ չունին կալուածատէրերի հետ, բայց չէին կարող գուրս գալ Ալլահեար բէգի համատարած ազգեցութեան տակից: Վարի, հնձի, խոտհարքի ժամանակ հով (կոշ) էին անում բէգի կողմից և տունը մի մարդ մի օր դնում՝ աշխատում էր Ալլահեար բէգի հողերում: Հարուսաններն ու արտօնեալները (քահանայք ևլն.) վարձում էին իրանց փոխարէն մարդիկ և ուղարկում էին բէգի հովին մասնակցելու: Բէգի կողմից նշանակած վերահսկիչները միշտ ծանուցում էին տալի բէգին, եկողի ու չեկողի մասին: Ինչպէս չէր լինում, որովհետև բոլորն էլ համոզուած էին, թէ երբ և իցէ կարիք կունենար բէգի մօտ, ըստ որում բէգը ամենի կարիքը դոհացնում էր. մէկը դրամի պէտք ունի, մի ուրիշը վէճ, կամ ստանալիք ու չէ կարողանում ստանալ, կամ փորձանքի է հանդիպել, ուրեմն պաշտպանութիւն է որոնում իշխանութեան առաջ բէգի միջնորդութեամբ. մէկի ապրանքն է գողացուած, բէգը հնարաւորութիւն ունի գողօնքը գտնել տալ և յանձնել տիրոջը ևլն: Մահմետականների համար մզկիթները և նշանաւոր օջաղները անձեռնմխելի ապաստարաններ են. Զիւլիպար բէգերի տունը սրպէս օջաղ ապաստարան էր հաշուածուածների համար, լինէին զբանք յանցագործներ, աղջիկ առևանգողներ կամ բողոքից հալածուածներ:

Այս իրողութիւնը հին է, պատմական է ու յատուկ շատ բէգերին և խաներին Անդրկովկասում, որով և պաշտպանում է բէգերի հասարակաց ազգեցութիւնը:

Երբ կառուցւում էր Թիֆլիզ-Բագու երկաթուղին, երկու հայարանի-Ձաղեամ և Գալլար տարածութեան փոցաէ ձողերը (շպաղները) կապւում վերցրել էր Ալլահեար բէգը իւր անառից մատակարարելու: Բազայիք և միւս գիւղերի թուրք բնակիչները յօժարակամ իրանց ապրանքով երկու օրով անտառից փայտ էին հառցնում երկաթուղի:

Այսպէս էր Ալլահեար բէգի անսահման ազգեցութիւնը երկու ազգաբնակութեան վերայ էլ ու այս կարգերը հայերի վերաբերութեամբ թազաւորում էին նախքան Բազայի աւերումը:

Եթէ Բազայի հայ ժողովուրդը միշտ տրամադիր էր գործ

2858

դնելու բէղի օգտին իւր պատրաստահանութիւնը, հնազանդութիւնը և աշխատանքը, ապա ուրեմն նա հիմ շունէր երկբայելու, որ իւր պաշտպանը, հովանաւորը, տէրը, իշխանն Ալլահեար բէգն է, որ անկեղծ են նրա խօսքերը թէ «Բազան իմն է, Բազան՝ ձեռքից չեմ թողնել, բողացիք հարազատներու են և չն»։ ուրեմն նա, դռնէ իւր օգտի համար, չի թոյլ տալ, որ Բազայի կողոպուտն ու աւերումը տեղի ունենան:

Ամէն անգամ, երբ Ալլահեար բէգը դալիս էր Բազա կամ անցնում էր նրա միջով, միշտ իջեանում էր իւր ամենամօտիկ ծանօթ-քարեկամ Յոհաննէս Շուշանեանցի տանը և գրանում էր արժանավայել հիւրասիրութիւն տան տիրոջ և հասարակութեան կողմից:

Գ.

Կոստած Զազեամ կայարանում. Գեսպանութիւն Ալլահիար բեգի մօտ. Յարձակումն Զառչի գոմբի վերայ. Հայերի փախուսք բնակներից դեպի գիւղ: Ալլահիար բեգի գալուսք Բաղացոց մօտ:

Անցնենք հրկին պատմութեան թելին:

Առաջաւ ուրբաթ չարարտասիկ առաւօտը, նոյեմբերի 18-ը, այսինքն, ուղիղ Փանձակի կոտորածի և կողբալուտի օրը և կէս օրից յետոյ, երեկոյեան դէմ բօթաբեր գոյժն ընկաւ Բազայի մէջ: Մի քանի Բազացիներ, որոնք մշակութեամբ կամ առեւտրական գործերով զբաղուած էին երկաթուղու Զազեամ կայարանում, շնչասպառ հազիւ կարողացել էին փախտեամբ դիւղը ձգել իրանց: Արանք լուր բերին, որ այդ օրը թուրքերը մի քանի պարագլուխների ազգեցութեամբ, մինչև անգամ առաջնորդութեամբ, յարձակուել են Զազեամ կայարանում և երկաթագծի վերայ դանւող հայերի վերայ. ցրել, կողոպտել են նրանց և ոմանց էլ մահացրել: Այս բօթաբերները հաղորդում էին, որ այդ օրը թուրքը Զանրեղար կուսակցութեան տեղական կօմիտէի, Եօթարի Այիվու գիւղացի, պարագլուխները Փանձակից ստացել են հեռագրեր, որոնցով Փանձակից ծանուցանում էին սրանց, որ Փանձակում հայ և ռուս միացած կոտորել են բոլոր թուրքերին, ուստի հարկաւոր է սկսել Զազեամի կոտորածը:

Զազեամի կոտորածը նկարագրում է Թիֆլիզում կարճատե հրատարակող «Արշալոյս» լրագիրն (№ 62, նոյեմբերի 23-ից 1905 թ.): Յիշեալ լրագրի թղթակցի ասելով այս կողմերի կողո-

պուտ սպանութիւններէ կազմակերպողները էին թուրք բէգերից, առաջաւորներից և կառավարութեան թուրք ծառայողներից մի քանիսը, որոնց անունները թուում է:

Չազեամ կայարանի գրասենեկապետը (կանտորչիկ) հեռագրել է իւր՝ երկաթուղիների Նախնացքի վարչութեանը, որ նոյեմբերի 19-ին վաղ առաւօտ սկսուել է հայկական կոտորած: Առաւօտեան ժամի 11-ին, կայարանի մօտ, ճանապարհի նորոգութեան հանրակացարանում (կազարմա) կտորկտոր է արուած աւագ քանւոր Մարտիրոսեանի կինը ու վերաւորուել են նրա մանուկները: Նախնացքային կայարանում թուրքերը հայեր էին որոնում, բայց ծառայողների ջանքերի շնորհիւ նրանց չյաջողուեց դանել: Հին Չազեամում թուրքերը կոտորել են ըստը հայերին և դիշերը հրդեհել են նրանց տները: Փորձել են հրդեհել և հաշտարար դատարանին կից բանաք, բայց ժամանակին նկատելով՝ նրա առաջն առել են և հրացանածղութեան ժամանակ, ասում են, սպանուել են, 4 թուրք: Չազեամ կայարանը պաշտպանելու համար, նոյեմբերի 19-ին կային միայն 32 զինուոր*:

Երկաթուղու դժի վրայ պատահած դէպքերի նկարագրութիւնը թողնելով Ղազախի գաւառի ընդհարմանց իմ կազմած պատմութեանը, ես նորից վերագոռնում եմ Բազա:

Այսպէս, նոյեմբերի 18-ի երեկոյին գիւղ հասան Չազեամից ազատուածները խիստ իրարանցում յառաջ բերին գիւղի մէջ, ուր, ինչպէս վերը յիշած է, ոչ քուն ունէին ոչ հանգիստ:

Պայմանական սուլոցով գիւղամէջ ժողովեցին բազմութիւնը և խորհրդի կանդնեցին մի ելք գտնելու: Բնական է, որ բազմութիւ գլուխներ մի տեղ հաւաքուած՝ ամեն տեսակ մըտքեր և կարծիքներ են արտայայտում: Չորս կողմից թրքաբնակ գիւղերով շրջապատուած միայնակ կանգնած Բազան չէր կարող սառնութեամբ նայել իւր ամենամօտիկ սպառնալից ապագայի վերայ: Իւր փրկութեան յոյսը դնել իւր թոյլ, անգլուխ, չկազմակերպուած սյօխ վերայ, շատ էլ վստահ չէր: Ապաւիտել 20 վերստ հեռու Չարգախուրի վերայ, այդ էլ քացայայտ անիրագործելի էր, ըստ սրում նա, Չարգախուրն, Բազային հաւասար մի գիւղ, հազիւ կարող է իւր գլուխը պաշտպանել. կառավարութեան օգնութեան գիւմել անկարելի էր, պէտք էր հասնել Գանձակ, խօս մինչև Գանձակ բւլբուլ տեղերում վըստում էին թուրք հրոսակները: Ո՞ւր գիւմեն, ո՞ւմ պաղատեն, ո՞ւմ ձեռք մեկնեն, չգիտէին:

*) Արշալոյս № 62. 1905 թ.

Կուլտը կորցրած բազմութիւնը, շեւղը բանող խեղդւողի նման, նորից կանգ առաւ գրացի Ալլահիար բէգ Զիւլքադարովի գթատութեան և վեհանձնութեան վրայ: Միահամուռ որոշեցին գիմել նրա օգնութեանը:

Աւստի՝ իսկոյն ընտրեցին մի քանի առաջաւոր մարդիկ, այն է, Յոհաննէս Շուշանեանցին, Ղահրաման Գաթոյեանցին, Գալուստ Եարեհեանցին, Աւետ Բարսեղեանցին, Ասրգիս Արզումանեանցին, Պօղոս Մերատեանցին և ուրիշներին մինչև 12 հոգի և նրանց պարագլուխ Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցին և, իբրև գեսպանութիւն Բաղայի հասարակութեան կողմից, պատուիրեցին որ շաբաթ օրը, նոյեմբերի 19, առաւօտեան արշալոյսին, համարեա միմտով, թուրք գիւղերում աննկատելի, ուղևորուեն գէպի Խըննալու Ալլահիար բէգի մօտ:

Բէգը սիրով ընդունեց պատգամաւորութիւնը, արժանաւորապէս պատուասիրեց սկզբում խիտ զարմանք արտայայտեց պատմուած եղելութիւնների մասին, իբրև անուպասելի և անհաւատաւի մի իրողութիւն և ապա նորից յուսադրեց, որ Բաղային ոչ մի սպառնալիք, ոչ մի վնաս չի լինի. որ Բաղան իրանն է և բազացիք նրա հարազատները, և խոստացաւ անձամբ այցելել գիւղը նոյն պատգամաւորութեան հետ, որի համար և պահեց իւր մօտ պատգամաւորներին:

Շաբաթ առաւօտ, նոյեմբերի 19-ին, արևարացին, այն ժամին, երբ հայ գեսպանութիւնը Խըննալիում աղերսում էր Ալլահիար բէգին, գիւղի արևելեան կողմից, ուր 4-5 վերստ հեռու Ձառչի կոչուած բնիաներն են և ուր մինչև 30 տուն բազացիներ իրանց բազմաթիւ ապրանքներով մշտապէս ապրում են, լսուեց հրացանի ձայն, որ ապա կրկնուեց կանոնաւոր կերպով մինչև 70 անգամ:

Լարուած, ելէկաբացած բնակիչները իրար խոնուած, իսկոյն դուրս թափուեցին տներից և զանազան բարձրութիւններից զննելով՝ աշխատում էին քացատրութիւն գտնել, քայց ի դուր, ըստ որում ոչինչ չէր երևում. Ձառչի դոմբը գտնուած են բաժակաձև փոսի մէջ Ձառչի և Քարաղբիւր անուն աղբիւրների ահուճներում, շրջապատուած փոքրիկ ըլուրնեքով: Աւստի որոշեցին լրաբեր սուրհանդակներ ուղարկել անցքի վայրը և իրանք հոգացին ամբապնդել պահապանների սաղմիկ գերբերը:

Շուտով վերագարձան ուրհանդակները— Աւարել Վարդազարեան Նիկողոսեանցին ու Աւետ Խաչատրեանք և քացատրեցին, որ թուրք հրոսակների մի մասն արգէն յարձակուել է Ձառչի դոմբի վրայ, միւսները նոյնպէս ժողովուորւմ

են յարձակուելու. քինաւորներէ զբուժիւնը սոսկալի է. Ղահ-
րաման Խաչատուրեանք կանխօրէն բարձրացել է Չառչի
եալ կոչուած բլուրի վրայ և այնտեղից դնտակներ է արձակուած
յարձակող թուրքերի վերայ, որ սրանց հոսանքը մի կերպ կանգ-
նեցնի և ջառչիարձակ հայերն միջոց տայ դէպի դիւղը փախ-
չելու: Հրացաններ են արձակուած Լժուրքերը, բայց անդի հե-
ռաւորութեան և փոս լինելու պատճառով ձայնը լսելի չի
լինում:

Գիւղը պաշտպանող 10—12 դիւորներ իսկոյն գնացին
օգնութեան և Սանդեարի աղբիւրից վերադարձան ձեռնու-
նայն, ըստ որում Չառչիի շինութիւնները արդէն բոցայառ-
կրակի մէջ էին. սարսափահար բնակիչները ձիով, ոտով, երե-
խանցով կանանցով, ամեն բան թողած թշնամուն, փախչում
էին դէպի գիւղ գոնէ իրանց կեանքն ազատելու:

Այս սոսկալի եղելութեան մասին իսկոյն հաղորդեցին շրջ-
ջակայ բնիկներին, այն է Քալայ, Գոմերաձօր, Քեաման-
գար, Սարբօւլաղ և Գիւլարի գոմեր, որ իրանց ճարը
տեսնեն: Արդարև մեծ արագութեամբ բոլոր բնիկներից հա-
ւաքուեցին գիւղ, բերելով իրանց հետ ապրանքները, անա-
սուները, կահ կարասիքը և այլն: Եւ այդ բոպէին գիւղը ներ-
կայացնում էր մի աննկարագրելի, սարսափահար տեսարան:
Տղամարդիկ, կանայք, երեխայք, ապրանք, ոչխարներ, ձիանք,
շներ և այլն, իրար էին խառնուած. լաց, կոծ, աղաղակ, ձայ-
ներ, իրարանցումը աննկարագրելի էր. ոչ ոք չգիտէր թէ ի՞նչ
անի, որ դնայ, ինչ ասի, ում ասի. խօսք չէին գտնում խօսե-
լու, ապուշ էին կարել ամենքը:

Ինքնապաշտպանութեան գործն իսպառ մտացուեց:
Ամենքն աշխատում էին մի կերպ տեղաւորացնել քինաւորնե-
րին և գիւղի մէջ եղած ու բնիկներից բերուած բազմաթիւ
ապրանքները, ոչխարները և այլն:

Այս կէսօրին էր: Սրտածմլիկ տեսարանին առաւել տըխ-
բութիւն էր տալի ընտրիւնը: Թանձր, խոնաւ, աշնան մառա-
խօղը իրար յետևից դալիս ծածկում էր արևը, գիւղը, մարդ-
կանց և նորից հեռանում, որպէս զի տեղ տայ յետևից եկող
միւս աւելի թանձր ամպերին:

Ղերջինս յաճախակի ծածկում էր բազացոց փրկութեան
վերջին յաւոյ, Խամփարի եալի, ճանապարհը, որը պարզ
երևում է գիւղից և որով պէտք է գար Ալլահեար բէգը:
Իոկ սա չկայ ու չկայ. չկան և պատգամաւորները. արևն
էլ թեքուել է դէպի իւր մուտքը: Յուսահտուր Բաղաջի-
ներն աչքները բւեռած Խամփարի եալի վրայ՝ միմեանց

հարցեր էին տալի թէ՛ բէգն ուշացաւ, բէգը չեկաւ, պատգամաւորներն էլ չեկան: Վերջիններին չվերագառնալը մեծ մտատանջութիւն էր. չգիտէին ի՞նչպէս բացատրեն յապաղումը: Մեկնութիւնները բազմաթիւ էին, ոմանք կարծում էին, թէ ներկայացուցիչները գերուած են, ոմանք թէ՛ սպանուած են, ոմանք թէ՛ բէգն ամէն բան կյաջողցնի, կվերջացնի. և այս տարրամ ու մաշոյ գրութիւնը շարունակուեց մինչև 4 ժամը կէսօրից յետոյ:

Իսկ թուրք հրոսակները ազատօրէն և անարգել զբազուած էին Ջառչի աւարով և յառաջ չէին գալի, որով պատճառ էին տալի բազայոց խաբուածիկ յոյսերով ենթադրել, թէ նրանք վախենում են այլ ևս յառաջ գալու, դո՛հ կմնան միայն Ջառչիով և այլն:

Պատառոտած ամպերի միջով վերջապէս երևացին Խամփարի ետալի վերայ մի խումբ ձիաւորներ, որոնք առանց շտապելու դանդաղաբայլ յառաջ էին գալիս: Այ՛ս, եղբակացրին բազայիք, եկողը Ալլահեար բէգն է սպիտակ շորերով, տակի ձին էլ նրանն է երևում: Ահա խումբն իջաւ Վերի աղբէւրի գլխի փսքը և աներևութացաւ, 5—6 բոպէից երևաց Վերի աղբէւրի գլխին և վերջապէս մօտեցաւ դիւղի եզրին:

Ալլահեար բէգը սպիտակ չեբրեզկով, սոկեպատեան խէնջալը կախած, սոկեզոյն թուրքմանի բարձր ձին հեծած, արժանավայել դանդաղութեամբ գալիս էր խմբի առաջից: Նրան հետևում էին երեք թուրք թիկնապահներ ոտից մինչև գլուխ զինուած, որանց յետևից գալիս էին Բազայի պատգամաւորները, իրանց քայլերը յարմարացնելով բէգի քայլերին:

Գիւղական ճանապարհի երկու եզրում պատի պէս երկարութեամբ շարուել էին արբ և կանայք և երեխայք և հայեացքները բռեռել էին Ալլահեար բէգի վերայ, որ ծանրաբայլ յառաջ էր գնում և լսում էր բազայոց ազաղակը «բագ, բաշընդայ գէօննում. ևօխարդայ Ալլահ, աշաղաղա սան, բուզուլումնան բդայ կուրթար (բէգ, գլխովդ պտոյտ գանք. վերև Աստուած, ներքև դու. այս չարիքից մեզ ազատիր)»: Բէգը թեթև ժպտալով՝ սիրտ էր տալի ժողովրդին չվախենալ, և հաւատացնում էր, որ ոչինչ չի լինի: Պատգամաւորներն առաջին անգամ տեսնելով բինաների խառն ի խուռն փախուստը, տեղ տեղ կանգ էին առնում, ապշում էին և լալիս ունորից հասնում էին բէգի յետևից: Ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ հետևում էր նրանց:

Հասան գիւղամէջ. արքունական դպրոցի առաջ բէգը

կամեցաւ իջևանել իւր սովորական տեղում՝ Յոհաննէս Նու-
շանեանցի տանը. բայց ժողովուրդն աղերսեց նրան կանգ-
շառնել, շարունակել զէպի Չառչի և խուժանի առաջն առնել:

Բէգը կատարեց հասարակութեան խնդիրը, մտադրուեց
գնալ, բայց ցանկացաւ տեսնել զխրքերը և իմանալ նրա զի-
մադրելու պատրաստութեան չափը: Անկեղծօրէն ցոյց առին
նրան ըստ զխրքերը 1) Հանգստարանի մօտ, 2) Տամ-
բլուտա զօրի, 3) Երուտի հող, 4) Երիցանց զօրի,
5) Եկեղեցու մօտ և 6) Պիգջի գլուխ: Բոլոր տեղերում
երկայն ժամեր էին լիսրուած պատասխարուելու և պահապաններ
էին կարգուած: Բէգը մի առ մի զննեց զխրքերը, իմացաւ ռազ-
մական միջերջների քանակը, կռուող ոյժերի թիւը և պատ-
ուիրեց մարդ չսպանել, ըստ որում կողոպուտը ջհաննամը,
կարելի է վերադարձնել, բայց սպանութիւնը կլարի երկուս-
տեք յարարերու թիւնը և աւելի կթշնամացնի երկու կողմն էլ:
Ապա գնաց Չառչի, տանելով հետը մի քանի բազացիներ:

Ալլահեար բէգը Չառչիում Փըռըշնի ետէ ըստ ըրու-
թեան լիւրայից զիմեց խուժանին, յանդիմանական խօսքեր ար-
տասանեց, խրատեց որ վերադառնան իրանց տները: Իսկ
խուժանը լիսխանակ լսելու՝ ասաց նրան, որ գնա Եօխարի Այիփ-
լու խորհրդի:

Հաւանական է, որ այդ կենդրոնական խորհուրդները գո-
յութիւն ունէին թուրքերում, և առանց այդ կանոնաւոր կազ-
մակերպութեան՝ թուրքերը չէին կարող միանուազ, այն էլ
նոյեմբերի 18-ին, յարձակուել հայերի վերայ ամենուրեք,
այն է Պալլարում, Չաղեամում, Բաղայում, Չարդախլում,
Պետարագում և այլ զիւղերում:

Գ.

Ալլահեար բէգը հարձակուում. Բաղայի փրկանք: Մեսոբ Բահա-
նայի գաղտնի ղեկավարութիւնը գեներալ Նահանգապետի մօտ:

Չառչիէ Ալլահեար բէգը վերադարձաւ Բաղայ:

Փիւղական զրագիր Մելիք Մերատեանց երիտասարդի
պոսակազրութիւնը պէտք է կատարուէր այդ երեկոյ և հար-
սանեաց ամենատեսակ պատրաստութիւնը, առանց աղետա-
լից զէպքերին կանխազէտ լինելու, տեսել էին արդէն: Միւս
կողմից ինքը Մերատեանցը նոյն և հասարակութիւնը տագնա-

պալից օրերում անկարող էին հանդէս կատարել, իսկ յետա-
ձգել անկարելի էր, ուստի որոշուած էր կատարել անշուք
կերպով:

Մեզիք Մերասեանցը մասնակցում էր Ալլահեար բէգի
շքախմբին և խնդրեց բէգին ներկայ լինել հարսանեաց հան-
դիսին և պատուելով իրան՝ իջևանել իւր տունը: Բէգը՝ որ օտար
չէր հայի սեղանին, ընդունեց հրաւէրը:

Առանձին ոչխար մորթուեց թուրքի ձեռքով և առանձին
կերակուր պատրաստուեց բէգի թիկնապահների համար, նոյնը
և բէգի համար: Բէգի սենեակում ներկայ էին մի քանի բա-
զացիներ, որոնցից ոմանք կանգնած էին պատի տակ շարքով:
Բէգին բացատրեցին, որ նուազ, զուանայ անյարմար է հրաւի-
րել ներկայ ժամանակ: Պսակից յետոյ տխուր, տրտում ան-
խօս կանգնած էր ժողովուրդը բէգի սենեակում:

Հանդիսաւոր լռութեան մէջ բէգը յանկարծ դիմեց ժո-
ղովրդին. «Ն՛չ էք կարծում, ի՞նչ է այս շարժման պատճառը:
Պատասխանեցին՝ որ չգիտեն և չէին սպասում: Երուրդանների
դործ է այդ, շարունակեց բէգը. եկէք այդ փորձանքի առաջն
առնենք, մի բան գցենք խուժանի բերանը, գնան՝ կորչեն. իմ
կարծիքով՝ միակ միջոցն այդ է: Բէգը լռում և սպասում է
պատասխանի. լուռ են մնում և գիւղացիք:

Ներկայ եղող Պողոս Եաւրիեանցն առաջարկեց մի հազար
ուրբի, միայն թէ ազատուեն: Կարճ մտածմունքից յետոյ՝
բէգն ուրախ դէմքով յայտնեց. «դէ որ այդպէս է, տուէք 15
թագար էլ դարի:

Այս խօսքերի վերայ ուրախացած, որ բէգն արդէն գիւղն
ազատել է, գիւղացիներից ոմանք ինքնաբերաբար խոստացան
նուէրներ՝ ով ինչ կարող էր:

Ընթրիքի վերայ հայերն Ալլահեար բէգի կենաց բաժակ
առաջարկելով՝ յիշեցնում էին, որ նախկին բաղայիք և Զիւլ-
գազարովների նախնիքը նոյնպէս եղել են փոխադարձ բարե-
կամներ և այժմ էլ իրանք բէգից խնդրում են օգնութիւն:
Ալլահեար բէգն առնելով մի կտոր հաց, ցանեց վրան ազ և
տոաց. «Երգուում եմ այս ազ ու հացով, որ Բադան ոչ որի
ձեռքը չեմ տայ. բազայիք իմ ազգատոհմից են, իմ աւլագո
(չլաւակ) են. և ի նշան հաստատութեան այս երգման, ըստ
սովորութեան մասնատականների՝ ձեռք ազ ու հացը գետին.
սեղանի վերայ թողնելը անհաստատութեան նշան է: Ընթրիքից
յետոյ իւր հանգստութեան համար բէգը գնաց Պողոս Եաւրի-
եանցի տունը:

Հետևեալ օրը Ալլահեար բէգը իւր յոգնած ձին թողից Յովհաննէս Շուշանեանցի մօտ, պատուիրելով ուղարկել իւր տուն, ինքը հեծաւ Պօղոս Ծերատեարցի նժոյգը՝ դուրս գնաց գիւղից և դեռ չէր հասել այգիների սահմանը, յանկարծ ազմուկ վայնաստուն բարձրացաւ գիւղի վերի մասում, և շուտով պարզուեց, որ Ալլահեաց բէգի Խրննալու և Խրմաշլու գիւղերի թուրքերը Գաբազի իւր դից, որ Ալլահեար բէգի բնականութեան մօտ է, քշել տարել են նոյն բէգի մտերիմ բարեկամ Յովհաննէս Շուշանեանի 1200 գլուխ ոչխարները թուրք հովիւների հետ միասին: Սրա հետ հողոպտել են և Շուշանեանի բինայի ասն իրեղէնները: Թէև գիւղից օգնութիւն ուղարկեցին, բայց արդէն ուշ էր:

Այս դէպքն արթնացրեց ժողովրդին. նա տեսաւ, որ Ալլահեար բէգը, որքան և անկեղծ լինէին նրա խոստումները, անկարող էր թուրք խուժանի կատաղութիւնը զսպել: Թողին փրկանքով աղատուելու միտքը, մտածեցին զիմել կառավարութեանը զօրք խնդրելու նպատակով:

Գիւղական գառարանի շինութեան մէջ շուտափոյթ կազմեցին խառն ժողով, որոշեցին խնդրագիր ներկայացնել գեներալ-նահանգապետին և խնդիրը Քանձակ ասնելու և անձամբ ներկայացնելու համար, որ հեշտ չէր, այլ հաւատար մահաբեր փորձի, ընտրեցին Մեսրոբ քահանայ Ստեփանեանցին, որ այդ միջոցին Չարդախլու գիւղումն էր, և արքունական դպրոցի ուսուցիչ Գաբիկ Տէր Աստուածաբանցին, որը սակայն շուտով հրաժարուեց:

Երկուշաբթի, նոյեմբերի 21 յարձակում չեղաւ թուրքերի կողմից, որ վերագրեցին Ալլահեար բէգի խոստումների ճշմարտութեանը, սակայն սմանք պնդում էին, որ պէտք է դիմել գեներալ-նահանգապետին:

Աւստի Մեսրոբ քահանան աշխարհականի հազուստով, երկու գինեալ ընկերների հետ ուղի ընկաւ ստով: Փաղանի ուղևորները կեանքի ապահովութեան համար թողին ճանապարհը և ընկան սար ու ձոր, թփերի ու փշերի մէջ: Խաւար, ամպամած գիշերով հասան Խառխառ տեղը և նկատեցին, որ մօտ 50 ձիաւոր թուրքեր արագութեամբ քշում են բաղմաթիւ ոչխար, աւելի քան 1500 գլուխ. յետոյ իմացուեց, որ նրանք կողոպտել են գանձակեցի Սողոմոն Տաւարածեանին Ալախանկա ուսուցիչի մօտ ու յայտնի ուխտատեղի Բուլանըխի տերակ վանքի մօտով տարել են Շամքոր՝ Հասան բէգ Աուլթանովի տունը:

Սոյն այս Հասան բէգն, ինչպէս կտեսնենք Ղազարի ընդ-

հարուստների պատմութեան մէջ, սպանուել է Շամշազինու-
կարմիր ազբիւր կամ Քեօտալար դիւզի վերայ յարձակման ժա-
մանակ և նրա ընկերները դիակի վիզը թոկ ձգած ձիով քարշ
են տուել մինչև Սքիւզլի գիւղը:

Հասնելով գիշերը Ֆրէդէնկա ուսւ գիւղը, ծպտեալ Տէր
Մեսրոբն իւր ընկերներով ընկաւ ուսւ գիշերապահների ձեռ-
քը, որոնք տարան նրանց Գետաբազի նոր նշանակուած ուսւ
պրիստաւ Շէպիլլօլի մօտ, որ այդ գիշեր, նոյեմբ. 20-ին
իջևանել էր տեղական ուսւ քահանայի տանը: Ռուս քահա-
նան ճանաչեց Մեսրոբ քահանային, հարցրեց Բաղայի վիճակի
մասին և պրիստաւը շատ ամոսոսաց, որ իւր ընդամէնը չորս
ստրամնիկի օգնութեամբ չէ կարող բազացոց համար փրկու-
թիւն ձեռք բերել: Սրա մասին յիշում է ինքը Շէպիլլօն իւր
ճանուցման մէջ գեներալ-նահանգապետին տուած *):

Նոյեմբերի 22-ին, Երեքշաբթի առաւօտեան պրիստաւն
առնելով Մեսրոբ քահանային և նրա ուղեկիցներին՝ գնաց Չար-
դախլու, որպէս զի կարողանայ այնտեղից հեռագրել Քանձակ
դօրը ուղարկելու մասին: Սահայն Չարդախլում այդ միջոցին
մեծ իրարանցում էր տիրում: Չօրք չէր եկել, թուրք հրոսակ-
ները կարել էին Գալլարի և Չարդախլուի միջև եղած Գետա-
բազի հեռագրաթիւն և իրանը շրջապատել էին Չարդախլու
գիւղը, որ հերոսաբար դիմադրում էր խուժանին: Պրիստաւն
և Մեսրոբ քահանան նորից վերադարձան Ֆրէդէնկայ, ուր
բլուրի բարձրութիւնից նկատել են, որ այբում էին Բաղայի
մերձակայ Քեամադար, Օջաղղուլի, Գոմերածոր և
Գիւլարի բնաններն, այլ և այգիների աներն ու ցանկա-
պատերը:

Մի կողմից Չարդախլուի վերայ, միւս կողմից Բաղայի
վերայ կատարուող յարձակումներն այդ օրն այնքան վախե-
ցրին Ֆրէդէնկայի ուսւ ընկիւններին, որ նրանք ստիպեցին
պրիստաւին տանել նրանց Սլաւիանկա: Պրիստաւն էլ, ամբողջ
գիւղը, բացի տղամարդկանցից, միանգամից տնդափոխեց Սլա-
ւիանկայ: Այս հանգամանքից ստիպուած Մեսրոբ քահանան
իւր ընկերներով նոյն օրը գնաց գիշերելու Չարդախլու:

Չարդախլուից Քանձակ գնալն երկիւղալի դարձաւ, փոստն
էլ խանգարուած էր. այն ինչ Բաղայի խնդիրը մնում էր անշարժ,
ուստի այդ խնդիրը, Չարդախլուի տանուտէրի ղեկուցումը
գաւառապետին գիւղի պաշարուած վիճակի մասին և Մեսրոբ
քահանայի մի նամակը Բաղայի վիճակի մասին յաջօրը կորին

* «Մշակ» № 43 Յունուարի 22-ից 1906 թ.

վարդապետի վերայ՝ յանձնուեցին մի ուսում ստրածնիկի, որ ասին հասցնի Գանձակ քառն և հինգ ուսուցիչ վարձաարութեամբ։ Նոյեմբերի 23-ին, շորեքշաբթի Բաղայից Չարդախու հասան Պետրոս Խաչատրեանը և Ղուկաս Պօղոսեանը, որ նախ Չարդախուից օգնութիւն խնդրեն և երկրորդ՝ խնդրատարները վիճակից տեղեկանան։ Հտովանալի է, որ Չարդախուն, ինքը շրջապատուած լինելով թուրք խուժանով, չէր կարող օգնութեան ձեռք մեկնել Բաղային։ Աւրեմն դեռսպանները ձեռնունայն վերադարձան։

Ե.

Պրիստաւ Եկախիլօի զեկուցումը Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին։ Նոյն Եկախիլօի ցամախը Тифлисский Листокъ լրագրին. Նորագոյն պատմաբանի հերոսներ.

Նոյեմբերի 20—23-ին դոյութեան ճգնաժամի մէջ եղող Բաղան ի դուր զորձ էր անում օգնութիւն հայցել միւս հայ զիւղերից—Չարդախուից, Գետաբէգից։

Որպէս զի լուսաբաններ թշուառ հայերի դրութիւնը Չարդախու և Կաղախի, նոյնպէս և մի քանի ուսու զիւղերում վերոյիշեալ ճգնաժամի բողբոջին, ես կըբեմ այստեղ իսկութեամբ երկու նշանաւոր գրութիւն, որոնք ունին պատմական իտատաթղթի նշանակութիւն և որոց հեղինակը ոչ թուրք է և ոչ հայ, այլ ուսու։ Փաստաթղթերից մէկը մի զեկուցում է, որ տուել է 1905 թուի դեկտեմբերի 7-ին Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին Գետաբագի պրիստաւ Շէպիլը, որ ապուած է 1906 թուի յունվարի 22-ին Մշակի № 15-ում. միւսը նոյն Շիպիլօի նամակն է Тифл. Листокъ-ի մէջ ապուած 1906 թուի մայիսի 28-ին № 110, որի թարգմանութիւնը գնում ենք Մշակի 1906 թուի մայիսի 30-ին № 115-ից արտատպելով. Ահա այն.

Գանձակի Գեներալ-Նահանգապետին տուած զեկուցում*.

Յայտարարութիւն.

Պատիւ ունիմ հաղորդելու Ձերդ Գերազանցութեան, որ նոյեմբեր ամսիս 16-ին ես ճանապարհուեցի դէպի Գետաբէգ.

* Մշակ. 1906 թ. № 43 Յունուարի 22.

ընդունելու ուշաստօղբ: Տեղ հասնելով նոյեմբերի 17-ին, Գե-
տաբէզի ուշաստիկի կառավարիչ Ալիեօլը յայտնեց ինձ, որ Լա-
րաբենդի բնակիչները Գետաբէզում հրդեհեցին անտառապահ
Աբրահ Գաջիեօլին պատկանող 60 սայլ խտրք: Ամսի 18-ին գնա-
լով Լարաբենդ, ես կալանաւորեցի հրդեհողներին՝ Վոյսում
Քերբելայ Ալլահօլերզի օղլուն և Կասում Սազըզ օղլուն և նոյն
օրն էլ բերի Գետաբէզ ու բանտարկեցի: Խոյ 18-ին երեկո-
յեան Զարդախլուից հազորդեցին հեռախօսով, որ գիւղը շըբ-
ջապատուած է թուրքերով և կոտորած է սպասուում: Եւ որով-
հետեւ ես զբաղուած էի հրդեհի գործը քննելով, ուստի խնդ-
րեցի Ալիեօլին գնալ Զարդախլու օգնութեան: Ալիեօլը խոստա-
ցաւ գնալ: Երեկոյեան ժամի 9-ին երկրորդ անգամ տեղեկու-
թիւն ստացայ, որ հարկաւոր է շուտափոյթ օգնութիւն հա-
ցնել չարդախլուեցիներին: Իջնելով ներքեւ ու մանելով բու-
ֆէտը, ես տեսայ այնտեղ Ալիեօլին. իմ հարցին թէ ինչու չէ
գնացել, նա պատասխանեց, որ գնալ չարժէ, որովհետեւ աւե-
լորդ նեղութիւն է: Այն ժամանակ ես, հետս վերցնելով հինգ
պահակներ, անմիջապէս գնացի Զարդախլու նոյեմբերի 19-ին
գիշերը, ուր ինձ հազորդեցին, որ Զարջի գիւղը աւերուած է
և որ թուրքերը գնում են դէպի Բաղաբենդ: Միևնոյն օրը ես
8 պահակներով գնացի Ֆրէզեօվկա գիւղը, որտեղ ամբողջ ռուս
ազգաբնակիւթիւնը սարսափահար եղած խմբուել էր եկեղեցու
մէջ: Ֆրէզեօվկից ես ճանապարհուեցի դէպի Բաղաբենդ, որը
բոլոր կողմից շրջապատուած էր թուրք հրոսակներով և մատ-
նուած նրանց կողսպուտին ու ջարդին: Գիշերելով Ֆրէզեօվկա
գիւղում, յաջորդ օրը ես կանանց ուղարկեցի Ալալեանկա
գիւղը, իսկ աղամարդկանց հրամայեցի պահպանել գիւղը, ուր
ես ինքս էլ մնացի: Երբ ամսիս 21-ին նկատեցի, որ թուրքերը
մօտենում են Ֆրէզեօվկա գիւղին, ես պահակներս հետ միա-
սին գնացի Ալալեանկա գիւղը. պէտք է աւելացնեմ, որ 20-ին,
գիշերը, Բաղաբենդ գիւղի քահանայ աէք Մեսրոօլը Ստեփա-
նեանցը յայտնեց, որ նոյեմբերի 19-ին Իւխարի-Ախլիլի, Տաշախլի
և Գուգարի գիւղերի թուրքերը յարձակուեցին Բաղաբենդի
վրա, աւերեցին և քշեցին-տարան ամբողջ նախիրը: Նոյն օրը
21-ի երեկոյեան եկաւ Ալալեանկա Ֆրէզօվկայի քահանան և
յայտնեց, որ թուրքերը խոստացան ռուսներին ձեռք չտալ և
ճանապարհուում են դէպի Գետաբէզ: Կէս ժամից յետոյ վազ է
վազ եկան 25 հոգի հայեր և խնդրեցին պաշտպանել իրանց,
որովհետեւ Ալալեանկան արդէն պաշարուած է: Հայերին ես
թաքցրի նկուղում: Իսկոյն և եթ երեւցին ձիաւորներ, բազ-
կացած 800 թուրքերից: Ինձ մօտ վազեցին գուխաբօրները, նոյն-

պէս և խնդրեցին կրակ չը բանալ նրանց դէմ, որովհետև հա-
կառակ դէպքում զիւրը քարուքանդ կանեն: Միևնոյն ժամա-
նակ դուխաբօրներէ տանուտէրը խնդրեց անից գուրս չը դալ: Մինչ այդ թուրքերը թալանելով երկու խանութ, Օսիպովի և
Մնացահանովի, կողոպտած ամբողջ ապրանքը զարսեցին նրանց
Ֆուրգօններէ մէջ ու տարան: Թուրքերը գնալիս նախազգու-
շացրին դուխաբօրներին, որ 22-ին նրանք պէտք է աւերեն հա-
յերի խանութները Գետաբէգում: 22-ին ես գնացի Գետա-
բէգ, որտեղ հայերի ընդոյ խանութները լիակուած էին, իսկ
ժողովուրդը հաւաքուած հայոց կիեղեցու մօտ սարսափով սպա-
սում էր թուրքերի յարձակման, իսկ վերջիններս մեծ խմբե-
րով մօտ 500 հոգի կանգնած էին շուկայում: Երեկոյեան ժամի
5 1/2-ին ես Միսկինի համայնքի տանուտէրի հետ միասին
գտնուում էի հիւրանոցում, այդ միջոցին հրացանի ձայն լսուեց,
գերեզմանատան կողմից: Իսկ տանուտէրը թւեցս բռնեց և
նախազգուշացնելով, որ հայերը կրակում են, տարաւ դէպի
հայերի գերեզմանատան կողմը: Հէնց այդ ժամանակ նորից
լսուեցին հրացանի ձայներ և մենք թաղնուեցինք աւուրի մէջ:
Այդ ժամանակ մեզ մօտ լիակեց պրիստաւը և տարաւ ինձ դէպի
այն տեղը, որտեղ կատարվում էր սարսափելի հրացանածգու-
թիւն: Պարտք եմ համարում աւելցանելու, որ ըստրովին ան-
կարելի էր որոշել հայկական գերեզմանատանից մեզ վրա կրա-
կողները հայերն էին, թէ զիրքերում թաքնուած թուրքերը:
Մինչև այդ Ալիեվը Փօլլիկով և Աստան Աղատիբէգով պահակնե-
րին ուղարկեց շուկա իւր գրագրի ընտանիքը բերելու: Պահակ-
ները վերադառնալով ընտանիքի հետ յայտնեցին, որ սկսուեց
հայերի խանութների թալանը՝ սկսած Ակոբեանից: Սկսած 22-ից
մինչև 24-ը աւելց ջարդ ու թալանը: 24-ին ես Ալիեվի ու պա-
հակների հետ միասին ձանապարհուեցի դէպի հանքերը զինա-
միտը պահպանելու: Պրիստաւ Ալիեվը նկատելով, որ հայերը
Կազախուից միախուում են դէպի Չարգախու, թողեց ինձ և,
իջնելով ներքև թուրքերի մօտ, լիակեցրեց նրանց դէպի Չար-
գախու, հրամայելով նրանց ոչ մի հայի ողջ չը թողնել, հէնց
այդ միջոցին ձանապարհին սպանեցին երկու հայերի: Այդ մի և
նոյն օրը, 24-ին աւերուեց և հրդեհուեց Կազախի գիւղը: 24-ին
իջնելով Գետաբէգ, ես այնտեղ գտայ իմ թարգման Ասա-
տուրին և Զինդերի գործակալ Բէրդիեանցին իմ բնակարանում:
25-ին ինձ մօտ եկան 15 հոգի զինուած թուրք և պահանջեցին
կրանց յանձնել այն երկու հայերին: Ես աշխատում էի համա-
ղել նրանց, որ նրանք վրացիներ են, բայց նրանք ոյժով գուրս
խլեցին նրանց իմ ձեռքից և նստեցրին միւս գերիներէ հետ:

միասին ֆուրգօնում, իբրև թէ ուղարկելու ըստըն Չարդախ-
լու: Պրիտաւ Ալիեյը առաջարկում էր ինձ նոյնպէս նրանց
հետ միասին գնալ Չարդախլու, բայց որովհետև ինձ նախա-
զգուշացրել էին, որ ուղուժ են սպանել ինձ, ուստի հայերին
ֆուրգօնով ճանապարհեցի Չարդախլու ու թ պահակների հսկա-
ղութեամբ, բայց հաղիւ ֆուրգօնները արել էին 200 սաժէն,
երբ զալսլ աուին գնացող հայերի վրայ, սպանեցին ըստը
աղամարդիանց և մի կնձ: Վախ՛ելով աղատուեցին տասը կին,
իմ թարգմանը, Չինդերի գործակալ Բերգիեանցը և մի մանուկ:
Քիչ յետոյ ներս խուժեցին ինձ մօտ թուրքերը, գուրս քարշե-
ցին նրանց և տանելով կամուրջի մօտ՝ սպանեցին, նախապէս
խլելով այդ երկու հայերից Մաուզէրի ու Ամիտղ-Ալիտօնի
ատրճանակները, որոնց ես ուզում էի իմ այս յայտարարու-
թեանս հետ ներկայացնել, բայց պրիտաւ Ալիեյը այդ ատըր-
ճանակներից մէկը ինքը վերցրեց, իսկ միւսը տուեց տանուաէ-
րին ասելով, որ նա նրանց հարկաւոր է: Թուրքերի Քետաբէ-
ղից հեռանալուց յետոյ, ես հողին յանձնեցի 18 հայեր և էլի
7 հողի, ընդամենը 25 հողու: Կոկ իմ սաացած անդեկու թիւն-
ներով տներում այրուած են 50 հայեր, կանայք, երեխաներ և
աղամարդիկ: Նոյեմբերի 27-ին հայ կանանց անփորձ ուղարկեցի
Չարդախլու. բայց երկու ազջիկներ 23-ից սկսած մինչև օրս
էլ գանուում են պրիտաւ Ալիեյի մօտ և մի քանի կանայք էլ
ուղարկուած են Միսիկնիլի գիւղը, որոնց մինչև այժմս էլ պա-
հում են այնպէ: Միւսնոյն ժամանակ պատիւ ունեմ յայտնե-
լու Ձերդ Գերագանցութեան, որ ինձ յանձնուած ուշատակի պա-
հակները հաղորդեցին, որ թուրքերը նրանցից խլում են փամ-
փուշտները, իսկ նրանցից մէկը՝ թուրք Աստանը յայտնեց, որ
պրիտաւ Ալիեյը ատրճանակը նրա վրայ ուղղեց, հրամայելով
իր պահակին խլել նրանից հրացանը այն պատճառով, որ Աս-
տանը չէ միանում յանցաւոր թուրքերին, բայց քիչ ժամանա-
կից յետոյ աւագ պահակ Բիլիկօյը յետ առաւ նորից հրացանը
և յանձնեց Աստանին: Ըստ որում պատիւ ունեմ յայտնելու,
որ, ինչպէս ես կատարելապէս համոզուեցի, պրիտաւ Ալիեյը
իր պահակներով և Միսիկնիլնսիկ հտարակութեան տանուաէր
Մահմէդը միասին ամենագործունեայ մասնակցութիւն ու-
նէին այդ ըստը խաչատուակութիւններէ մէջ: Մինչև անդամ
յիշեալ տանուաէրը համարձակուեց կանդնեցնել ինձ Ալալեան-
կա գիւղում, երբ իմացաւ, որ ես Գանձակ եմ դալիս, և խլեց
ինձնից Բրաունինդ ատեսակի ատրճանակը, որ պատկանում է
մի յոյնի: Աւելացնում եմ նոյնպէս, որ երբ թուրքերը իմա-
ցան, որ ես արդէն պրիտաւի պաշտօնավարութիւնս սկսել

եմ, ջարդ ու փշուր արին իմ գրասենեակը և արձակեցին բո-
լոր հալանաւորուածներին: Երբ այդ մասին ես հաղորդեցի
պրիստաւ Ալիեվին՝ վերջինս ծիծաղելով պատասխանեց, որ
աւելի լաւ, աշխատանքը քիչ կը լինի և աւելացրեց, որ նա
այլ ևս չէ ծառայելու և գնում է իւր գիւղը ապրելու: Բաղա-
քենդ գիւղում հայերի դիակները մինչև այժմ էլ դեռ չեն հա-
ւաքուած: Գեկտեմբերի 7-ին 1905 թիւ: Գանձակ քաղաքում:

Պրիստաւ Գ—մասի Գետարէզ աւանի՝ Շէպիլո.

Ահա և միւս փաստաթուղթը*:

«Յարգելի պ. խմբագիր. նառայեցի Քիֆլինի քաղաքային
ստտիկանութեան մէջ 6 տարի. այդ ժամանակամիջոցում, ես
երեւի համապատասխանում էի իմ պաշտօնին, որովհետև
իշխանութիւնից գողերին ձերբակալելու և դողացուած իրերը
գտնելու համար շատ յաճախ պարգև էի ստանում: Յետոյ
ինձ նշանակեցին Մէտեռի բանտի վերահսկիչի օգնականի ժա-
մանակաւոր պաշտօնավար, իսկ յետոյ Գանձակի գաւառի Գե-
տարէի աւանի պրիստաւ: Նոյեմբերի 14-ին ես գնացի Գան-
ձակ, ներկայացայ դաւառապետին, և ստանալով նրանից 4-րդ
գաւառամասը ընդունելու հրամանադիրը, գնացի իմ ծառա-
յութեան տեղը: Նոյեմբերի 17-ին հասնելով Գետարէի, պրիս-
տաւի պաշտօնը ինձ յանձնելու հրամանագիրը ներկայացրի
պրիստաւի ժամանակաւոր պաշտօնավար Մուսէի Ալիեվին:
Պրիստաւ Ալիեվը խնդրեց ինձ շրջել գիւղերը, մինչև թղթերը
կը պատրաստուեն. ես այցելեցի Ֆրէզովկայ, Սլավեանկա և
Չարդախու գիւղերը: Երբ հասայ Չարդախու, նոյեմբերի
20-ին, ընակիչները ինձ ասացին, որ պրիստաւ Ալիեվը և Շամ-
խօրսիկին ազիտացիա են անում թուրքերի մէջ, որպէս զի նրանք
կոտորած սկսեն: Նոյեմբերի 21-ին ես կրկին վերադարձայ Գե-
տարէի: Գեռ Գետարէզ չը հասած, Սլավեանկա գիւղի ընա-
կիչները յայանեցին, որ թուրքերը ուզում են գիշերը յար-
ձակուել գիւղի վրա: Այդ ի նկատի առնելով, ես 5 պահա-
պաններով մնացի Սլավեանկա գիւղում: Նրեկոյեան ժամը 7-ին
այդ գիւղը եկան 800 զինուած թուրքեր և խօսք տուին ուռ-
ներին ձեռք չօտլ, բայց կոտրեցին 2 խանութ—Յովսէփեանի
և Մնացահանեանի, տարան 2 ֆուրգօն ապրանք, նախադու-
շացնելով դուխաբօրներին, որ նոյեմբերի 22-ին պէտք է աւերեն
Գետարէզում հայերի բոլոր խանութները: Նոյեմբերի 22-ին

* «Մշակ» № 445—4906 թ. Մայիսի 50. Իսկական տես Тиф-
лисский Лист. № 110 28 мая.

ես Ալալեանկից Զարգախլու ուղարկեցի մօտ 30 հոգի հայ, իսկ ինքս գնացի Գետաբէկ և խնդրեցի Ալիեվին, որ ինձ յանձնի գաւառամասը, որի վերաբերեալ պրիստաւ Ալիեվը յայտնեց, որ առ այժմս չէ կարող յանձնել գաւառամասը, որովհետև զբաղուած է ուրիշ գործերով: Ես հայերին տեղեկացրի թուրքերի կողմից դուխաբօրնեքին ասած լուրը. նոյն օրը, հայերը, միջեր կարողացան, հաւաքեցին իրանց ընտանիքը և գոյքը և տեղափոխեցին մօտակայ Ղազախլու գիւղը: Պրիստաւ Ալիեվը և Շամխօրսիին համոզում էին մնալ իրանց տներում, աւելացնելով, որ նոր պրիստաւը «յիմար է», նա ձեզ խաբում է, նրան չը լսէք և այլն, բայց հայերը չը լսեցին պրիստաւ Ալիեվին: Երեկոյեան ժամը 7-ին Գետաբէկը շրջապատուեց թուրքերով, և Մնացականեանի խանութից սկսեցին կտորատել և թալանել բոլոր խանութները: Աւերումը շարունակուեց մինչև նոյեմբերի 24-ը: Երբ ես նկատեցի, որ պրիստաւ Ալիեվը բոլոր ժամանակ ագիտացիա էր անում թուրքերի մէջ, ես գնացի նրա մօտ և ասացի, որ դա լաւ բան չէ, շատ հայեր են սպանուել մի որևէ ձևով պէտք է դադարեցնել կտորածը: Ալիեվը պատասխանեց, որ հարկաւոր է ոչնչացնել բոլոր հայերին, իբրև վնասակար մարդկանց, որ նրանք շատ խորամանկ են և շատ յաճախ սպանում են նահանգապետներին, պրիստաւներին և պահապաններին: «Ես ինքս ամբողջ 3 տարի փախտական էի, աւելացրեց Ալիեվը, Պարսկաստանումն էլ էի, բայց ես եկաց խոստովանեցի յանցանքս գլխաւորին և ինձ բոլորը ներեցին. իսկ հայերը նոյն իսկ չեն ընդունում իշխանութիւնը»: Նոյեմբերի 25-ին, երեկոյեան դէմ ինձ մօտ եկան 2 պահապաններ— Ասաան Աղաս-բէկով և Բելիկովը և ղեկուցեցին, որ հիւանդանոցից, ուր գտնւում են մօտ 60 հայեր, Ալիեվը տարաւ իր ընտելաբանը, 2 հայ օրիորդներ: Միւս օրը, վաղ առաւօտեան, ես գնացի նրա ընտելաբանը, ուր իսկապէս տեսայ 2 հայ օրիորդները յատակի վրա նրա հետ քնած: Ես հարցրի նրան, թէ ինչքէ է նա բերել իր ընտելաբանը այդ օրիորդներին. Ալիեվը պատասխանեց, որ նրանց համար այնտեղ շատ նեղուածք է և վտանգաւոր, իսկ այստեղից ոչ ոք չի վտահանաւ նրանց տանել: Միւս օրը ես Ալիեվի հետ միասին գնացի գինամիտի պահեստատեղին: Մենք նկատեցինք, որ հայերը թողել են Ղազախլու գիւղը և տեղափոխուում ենք Զարգախլու գիւղը: Ալիեվը 2 պահապանների հետ ցած իջաւ և սկսեց ծեծել թուրքերին, որպէս զի նրանք վազեն հայերի ետևից, բայց թուրքերը հայերին չհասան. այն ժամանակ թուրքերը սկսեցին կողոպտել հայերի գոյքը և աւերել Ղազախլու գիւղը. բոլորը

հողի հետ հաւատարացրին: Այն ժամանակ եւ իսկոյն 2 պահապաններով դնացի Գանձակ և զեկուցի այդ բոլորը նահանգապետին, իսկ պահապաններ—Բէլիկովը և Առտան—Աղասբէկովը իրանց կողմից գրաւար կերպով զեկուցին գաւառապետ Աւալիանին պիտուաւ Ալիկովի մասին: Նահանգապետը առաջարկեց դաւառապետ Աւալիանին իսկոյն ինձ հետ դնալ և քննութիւնն կատարել: Գաւառապետ Աւալիանին ինձ հետ ուղեորուեց Կետաբէկ, բայց դեռ Գալլեար կայարանին չը հասած, Աւալիանին առաջարկեց ինձ դնալ Թիֆլիս նրա իրերի ետեկից: Ես բացատրեցի, որ կը դնամ, միայն ոչ հիմա, այլ քննութիւնից յետոյ. գաւառապետը ասաց ինձ, որ ես անձնուպահ աստիճանաւոր եմ և նրա հետ ծառայել չեմ կարող և իրան չը հնարանդուելու պատճառով պաշտօնից կը հեռացնի: Այդպիսի խիստ հրամանի պատճառով ես ստիպուած էի նրա իրերի ետեկից դնալ Թիֆլիս, որը և տարայ Գանձակ: Մօտ մի շաբաթից յետոյ գաւառապետը վերադարձաւ Կետաբէկից: Նա ինչ ասաց նահանգապետին, ինձ յայտնի չէ, միայն ինձ կանչեց գաւառապետը և նախ հարցրեց. «ըբեր իմ իրերը»: Ես պատասխանեցի «այո»: «Յետոյ նա ասաց», որ ես իմ «կոչմանը չեմ համապատասխանում»: Եւ ես այդ օրուանից նշանակուած եմ նահանգական վարչութեան մէջ, ահա արդէն 5 ամիս է, առանց թռչակի:

Ար վարչութեանն էլ ղրմուած էի պաշտօն խնդրելով—ամեն տեղ իրանց մերժումը պատճառարանում էլին նրանով, որ ես իմ «կոչմանը չեմ համապատասխանում»:

Կօմմենտարիաները աւելորդ են:

Տ-ըդ քաղաքամասի նախկին պիտուաւ Ալէքսանդր Կօսիֆօվիչ Նեպիլլօս:

Երկու փաստաթղթերից ևս պարզ երևում է, թէ ինչ հանգամանքում էին կատարում հայ թուրքական ընդհարումները: Անցնենք նորից Բաղային:

2.

Յարձակումն Բաղա գիւղի վերայ՝ ՏՅերի հրդեհումն: Բնակիչների սահապիսհար փախուտը:

2օրեքշաբթի, 1905 թուի նոյեմբերի 23-ին վաղ առաւօտից թուրքերը հրդեհեցին շրջակայ բոլոր բնանները: Բազացիք չկարողացան դիմադրել: Թուրքերն աստիճանաբար՝ չօրս կողմից մօտենում էին գիւղին: Հրացանաձիգներն իրանց զիւրքերումն

էին: Գրեզօր քահանայ տէր Արքահամեանցը, վազվազում էր դիրքից դիրք, ամրացնում էր նրանց, խրախուսում ու քաջալերում էր պաշտպաններին և անում էր կարևոր կարգադրութիւններ: Կեանքը եռում էր: Գիրքում դործում էր և միւս քահանան-տէր Ներսէս Տէր Յարութիւնեանցը:

Քնակիչներն մէջ կային այնպիսի հաւատացեալներ, որոնք ըստ հին հայկական սովորութեան, հասարակաց ճգնաժամին, ապաւինում էին միայն ու միայն Աստուծուն: Այսպիսիները Ներսէս քահանային դիրքից բերին եկեղեցի, հսկում կատարեցին, ծնկաչօք ազօթք մատուցին և շատերը հաղորդուեցին: Արանց համար վերջին օրն էր:

Յովհաննէս Շուշանեանցը, Ալլահեար բէգի թողած ձին հեծած արշաւում էր դիրքերը ու, Ալլահեար բէգի առած պատուէրին համաձայն, խսաիւ արգելում էր պաշտպաններին մարդ սպանել:

Ընդհանուր իրարանցում էր տիրում, չկար միատեսակ գործողութիւն, կարգապահութիւնը խիստ և սրոշ չէր. չկար այնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ իւր հմտութեամբ և հեղինակութեամբ միայնէր ջլատուած ուժերը, իրար համաձայնեցնէր տարբեր գործողութիւնները: Վերջապէս չկար մի անձն, որ կարողանար իւր ձեռքը ժողովել պաշտպանութեան գործը, չկար ծրագրած պաշտպանութիւն:

Թէպէտ թուրքերը շրջապատել էին գիւղը, քայց դեռ չէին վստահանում ներս խուժել: Սակայն երեկոյեան դէմ, Զաքեամի կողմից, դեռ ևս շատ հեռուից հրացանների գընդակներ թափուեցին գիւղի վրայ: Հեռուից իսկ հասկացուեց, որ հրացանները Մոսսինի կարգից են: Շատ հեռուից երևացին մի խումբ թուրքեր-հրացանաձիգներ, որոնց գնդակները հասնում էին դիւղ, իսկ քաղացոց բերդան հրացանների գնդակները չէին հասնում նրանց: Մոսսինի հրացաններով զինուած այդ խումբն օտար տեղերից եկած անձանոթ մարդիկ էին երևում՝ Զանբեղար կուռակցականներ: Նրանք թուով մօտ 50 հոգի էին: Գուցէ և նրանք վճռեցին Բաղայի ճակատագիրը: Տեղացի թուրքերին նրանք սպառնայիքներ էին տալի, հայհոյում էին և ծեծում, որ ներս խուժեն գիւղի մէջ:

Հեռուից դիրք բռնելով՝ ջանքեղարները գնդակէ կարկուտ էին թափում հայոց դիրքերի վերայ, որոնց զոհ գնացին ամենից առաջ Պօղոս Եաւրեկեացը Հանգստարանի դիրքում, ապա Աամբար Յարութիւնեանը և Գալուստ Գրեզօրեանը բրուտաի հողի դիրքում: Գիբշի գլխի դիրքում պաշտպանում էին տէր Գրեզօրի և Աահրաման Աւետեանցի ղեկավարութեամբ:

Անաջինի ոտը ծռուեց և երկար ժամանակ կաղում էր, իսկ երկրորդը խէնչալի վէրք ստացաւ երեսում և ուշադնաց եղաւ, որին և համարեցին սպանուած, իսկ նա գիշերը փախաւ: Անաջին զոհերը շշմեցրին ժողովրդին, մի խումբ մարդիկ շրջապատեցին նոր սպանուածներին: Հրացանածդութիւնն չարաչար շարունակուում էր. նուշանեանի խորհուրդն այլ ևս չգործադրուեց. հայերն սկսեցին մարդիկ սպանել. Հանգուցեալ Պօղոս Եաւրիեանը մահից առաջ արգէն երեք թուրք էր սպանել:

Մութն իւր սև քօղը սփռում էր Բաղայի վերայ. մարդիկ չգիտէին, թէ ի՞նչ է խօստանում նրանց այդ գիշերը: Եւ, աւաղ, Վերի Աղբիւրի կողմից թուրքերն արագութեամբ ներս խուժեցին գիւղի ծայրը և առաջին նուազ հրգեհեցին շինութիւնները: Սրանք մասամբ ծածկուած լինելով ուսաց շինութիւնների պէս խոստով կամ ծղօտով՝ դիւրութեամբ վաւում էին և տարածում: Հարաւային քամին անդամ բաղացոյ թշնամի էր: Հրեղէն լեզուները երկարացան դէպի երկինք սարսափ ու լոյս սփռելով տարաբաղդ բնակիչներին վերայ, որոնք այդ ժամանակ ընկճուեցին արգէն անողոք ճակատագրի առաջ:

Այդ շարագուշակ քօպէից վերջացաւ արգէն Բաղայի գոյութիւնը. կորաւ մի հարուստ գիւղ, ցրուեց նրա անտեսութիւնը. մարդկային արիւնով ծածկուեց գետինը և սուգի ձայնով լցուեց մթնադրաբը: Երկու կողմից էլ մարդիկ դնդակահար թաւալում էին գետին: Մնողները մոռացան գաւառներին, որդին մոռացաւ հօրը: Քլխահարոյս փախուստ սկսուեց այգիների կողմը: Քոսներորդ դարում, կրկնուեց իններորդ դարի արաբական արշաւանքը:

Բոլոր նշանաւոր աներն ախնայ մատնուեցին բոցավառ կրակին: Այբուեցին մի առ մի Մեծորը քահանայի երկյարկանի տունը, ուր արբունական գպրոցն է իւր կահ կարասիներով. բնակիչն այդ քահանայի 90 տարեկան հօրը՝ Մովսէսին, պահանջեցին ցոյց տալ, թէ ո՞ւր են պահած կամ թաղած փողը, արծաթեղէնը, պղնձեղէնը և այլ իրեղէնները, որոնց տիրանալուց յետոյ խէնչալով մորթեցին ծերունուն, գլուխը շարտեցին դուրս փողոց, իսկ անշունչ դիակը ձգեցին այբուղ տան կրակի մէջ: Հրգեհեցին սպանուած Պօղոս Եւրիեանի երկյարկանի տունը, Ղահրաման Խաչատուրեանի կղմինդրով ծածկած երկյարկանի տունը, Պօղոս Մերատեանցի երկյարկանի քարաշէն տունը, Մելիք Մերատեանցի և ուրիշ շատերի աները և այլ շինութիւնները:

Անասունները անտէր մնացել էին դամբում կամ թափա-

սում էին փողոցում: յաղթողները քշում սանում էին, կո-
ղոպաում էին աները, ով ինչ կարող էր՝ վեցնում էր: Կանայք,
աղջկանք մանկուհւք, ծեր աղամարդիկ երեք մեծ խմբի բաժա-
նուելով փախան այգիների ձորը: Իսկ ռազմիկ, ընդունակ
մարդիկ դեռ ևս մնացին գիւղում, դեռ, ևս վրէժխնայի էին
լինում, կոտորում էին թուրքերին, որի ձեռքին մի իր էին
տեսնում և իմանում էին, որ թուրք է: գետին էին գլորում:
Իրանք հայերն էլ միմեանց հետ թուրքերէն էին խօսում, չյայտ-
նուելու նպատակով:

Թուրքերը դրացի լինելով՝ լաւ էին ճանաչում իւրարան-
չիւր տուն, ուստի ազդեցիկները իրանց կաղոպուտի համար
վերցրին իւրաքանչիւրը միքանի աներ մահուան սպառնալիքով
մօտ չէին թողնում այլ թուրքերի: Այսպէս՝ Չագեամի հասար-
ակութեան վերայ հաստատած սանուտէրը վերցրել էր Մեռ-
բոր քահանայի, Յովհաննէս Նուշանեանցի, Ղահրաման Դաթր-
յեանցի, Աւէա Բարսեղեանցի, Պողոս Վերատեանցի աները և
դրա հրամանալն էր մարթոսել Մովսէս ծերունին իրմաշուկեցի
մի թուրքի ձեռքով:

Սրանով չի վերջանում գաղանութիւնը: Այդ օրը Բաղա-
յում սպանուեց իրմաշուկեցի Ղահրաման իւղբաշու եղբայրը,
որի արեան վրէժն տանելու համար՝ հետեւեալ օրը խուժանի
առաջնորդները դանել տուին աներուք, մարագներում և ու-
րիչ խորշերում թաղնուած միքանի ծերունիներ ու պատանի-
ներ և բոլորին շարքով կանդնեցած Պողոս Վերատեանցի բար-
ձրաղիբ կալում ու սեռ, հազրաթ Սրբառ, առելով թոցրին
բոլորի դուրիներն էլ:

Որպէս վերը յիշուեց, Բաղայի սարսափահար փախտա-
կաններն երեք խմբի բաժանուելով հաւաքուեցին այգիների
ձորի գլուխը: Մութ գիշերին, երբ դիւղը լուսաւորուած էր
հրդեհների բոցերով, թուրքերը յարձակուեցին այդ խմբերի վե-
րայ, որոնք այլ ևս հայրը սրգուն, մայրը մանկան, որդին մօրը,
քոյրը եղբօրը չորոնեցին: Խոնուեցին իրար և իւրաքանչիւրն
աշխատում էր իւր գլուխը փրկել: Հասարակաց ինքնապաշտ-
պանութեան հարցը վերջացաւ, կաղճակեցրպումը ցրուեց, գիւ-
քերը դէն ձողուեցին, ամեն ոք իւր անհատական փրկութեան
մասին էր մտածում: Իրեք խմբից մինը, որ եկեղեցու մօտ էր
հաւաքուել նոյն գիշերը, նոյեմբերի 24-ի առաւօտը Մանդու-
աի մօտով Մամուլի թաղով հասել էր Չարդախլու: Երկ-
րորդ խումբը Գեղջայով Ղրղ-դալայ ամրոցի մօտից թափուեց
Չագեամ գետի աւազանը, որ ուղղուի դէպի Շամշազինսե-
Ղուլալի գիւղը:

Վիտակ անձինք պատմում են, որ Բաղայի աւերման դորժում ղեկավար և ներշնչող են հանդիսացել զբացի բեդերից ոմանք և գիւղացիներից մի քանի առաջաւորները:

Ինչպէս երևում է պատմութեան ընթացքից, յիշեալներից ոմանք մասնակցել են նաև շարգախուռի վերայ յարձակման մէջ, որովհետև հաստատ է, որ շարդախուռեցիք կռուի մէջ գերի են վերցնում վերոյիշեալներից Հաջի Ալուն, և գնդակահար անում:

Գամբլուտի դորքի գիւրքը պաշտպանող խմբի մէջ աշխատում էր և Գաւիթ Յերատեանցի, Գոռ կուսի մի ժամանակն ա, երբ տեսնում է, որ իւր ընկերներից ոմանք սպանուել են և ոմանք փախել, իւր փամփուշաներն էլ հատել են և իւր կեանքին էլ վտանգ է սպառնում, վճում է անձնատուր լինել թուրքերին՝ ձեռնալով մահմետականացած: Թուրքերն ընդունում են սիրով: Այս իրողութիւնը խիստ կատկուծ է ծնեցնում հայ հասարակութեան մէջ, որ հիմնուելով Յերատեանցի թրքաւոր, գողութեան ձգտող ընաւորութեան վերայ, ենթադրում է, թէ նա հարկադրուած գլըինէր դուռնաձանօրէն յայտնել թուրքերին գիւղի դաղանէքը, անպատրաստ գրութիւնը ևլին: Գուցէ այդպէս էլ եղած լինի, սակայն միքանի օրից յետոյ Գաւիթ Յերատեանցը նորից վերադարձու իւր համագիւղացիներին մէջ, ցոյց տալով որ իւր կեանքն ազատելու համար է առ երես ընդունել մահմետականութիւնը և դնացել էր Չարդախուռ: Ասկայն Գաւիթ Յերատեանցի արարժուէրի վերայ խիստ կերպով է նայել Չարդախուռի խմբապետը և սպանել է տուել:

Բաղայի ժողովուրդն ընդունում է և մի այլ դուռնաձանօրի գոր Բանարեանցին, որ յետոյ սպանուեց ոչ թէ հայերի ձեռքով, այլ թուրքերի, երբ նա գիւղի աւերման շորրորդ օրը իւր Պօղոս եղբոր և Յարութիւն Մկրտչեանի հետ գնացել էր Բաղա՝ գիւղի գրութիւնից տեղեկանալու: Վերահաս մութն սրգելը գառնալով Չարդախուռ վերադառնալու՝ երեքն էլ անցնում են Բաղա գետի միւս կողմն անգամն անգամ տեղ, կրակ են վառում տնձրնի պատճառով և թուրքերը կրակի լուսով մօտենում սպանում են Գրիգորին, իսկ միւս երկուսին փախցնում: Թէ որ անտիճան յանցաւոր են յիշեալ երկու անձնաւորութիւնները դուռնաձանօրութեան մէջ՝ դա մնում է հասարակաց խղճմտանքին:

Չարեքշարթի գիւղերը, նոյնմբերի 23-ին ժողովրդի մեծ մասը թէև փախել թաքնուել էր գետի ձորում և քարայրերում, ըսոյց կային մի քանի ձերեր, հիւանդներ, երեխայք, որ պատահամբ կամ անից յետ էին մնացել և թաքնուել էին գիւղի շինութիւնների խորշերում, մարագների դարմանի տակ,

խոտերի մէջ, հորերի մէջ, մի խօսքով՝ ով ուր կարող էր կամ ում ինչպէս կյաջողութիւն թարնուելու Հետեւեալ օրը հինգշաբթի, ամսի 24-ին գիւղի մէջ հպարտութեամբ իշխող թուրք խուժանը կալանաւորում էր այդպիսիներին, որոնց կամ սպանում էր կամ գերի վերցնում ու քշում դէպի թուրք գիւղերը:

Թուժանը հինգշաբթի օրը գիւղով միայն չբաւականացաւ, վրէժխնդրութեան հոգւով լին՝ նա իջաւ Խաղնի ձորը, և յարձակուեց Թոզ փըր փընջան մեծ այրում պատասպարուած 700—800 երկու սեռի և զանազան հասակի մարդկանց վերայ ու սկսեց կոտորածը: Թուրքերն անցան գետի ձախ ասին և այնտեղ դիրք գրաւելով՝ սկսեցին գնդակահարել այրը: Աջ ամուլ, Կապ կոչուած դժուարամատչելի ժայռում ամբացած երիտասարդ Պետրոս Յերասեանցն էլ հակառակ կողմից կրակ թափեց խաժամուժ, արիւնարբու ամբօխի վերայ և իրար յետևից 36 թուրք սպանեց: Վերջն՝ փամփուշան սպառելով՝ ինքն էլ ընկաւ թշնամու գնդակից: Այդ սահմանում միայնակ չէր Պետրոս Յերասեանցը, ուրիշ հայեր էլ մի այլ կէտից հրացաններ էին արձակում թուրքերի վերայ: Հայերն այդ տեղ՝ զոճ տուին մինչև 12 մարդ, բայց իրանք էլ բազմաթիւ զոճ առան, որոնց թիւն անկարելի եղաւ իմանալ թուրքերին յատուկ գաղանապահութեամբ:

Թշնամու գնդակներն այնքան բազմաթիւ էին, որ ժայռերին գիպելով կտոր կտոր էին լինում և կողմնթեք անդրադարձմամբ դիպչում էին մարդկանց երեսին: Սրանից վնասուեցին Վարդան Սիմօնեանի և Մելիք Յարութիւնեանի մի մի աչքը: Այդտեղ զոճ գնաց քաջամարտիկ երիտասարդ Խաչատուր Պետրոսեան Առկասեանցը, և վերք ստացան Գալուստ Եաւրեանցն և ուրիշները:

Վերև, բէգերի կարգում յիշած ոմն Զեթիսան քէզն, որ իւր խմբով այդ ձորում այդ օրը, հինգշաբթի հալածում էր փախստական հայերին, մի քանի ընկերով, դադա ճանապարհով անցնում է հայոց կողմը և թաքնուած է թփերի մէջ Թոզ փըր փընջան այրի գլխին, ուր պատասպարուել էին բազմաթիւ հայեր և փորձում է այդտեղ վերելից գնդակներ ուղարկել այրի մէջ: Սահայն լաւ հրացանաձիգներին մէկը մի գնդակով այրի միջից այնպէս է խփում այդ Զեթիսանի ճակատին, որ դեթաթալով վայր է ընկնում նա ու անդէն գլորում ցած այրի դուռը: Վերևում նրա ընկերներն են նրա դէմքն առնում փախչում, իսկ վարում հայերն են կողոպտում վերայից հազուսան ու լանջակապ փամփուշաները, գլուկը թագցնելով քարանձաւների մէջ: Մի քանի օրից յետոյ Կրիզոր քա-

հանայ տէր Աբրահամեանցը գտնում է գիւղը և ուստի վերայ
դուրս բերում քարանձաւից. բայց սրա մասին քիչ յետոյ:

Է.

Փոքրիկ Անահիսը: Մանուկների կոսորածը: Ազգակիցների խմբովին
կոսորածը Առաքելի ձեռնով: Մահացած բազմաթիւների բիր:

Մութը հասնելուն պէս թուրք ամբոխը ցրուեց, անհետա-
ցաւ, որով միջոց եղաւ պաշարուած հայերին դուրս գալ այ-
րից և Քեամանդարի գլխով գիշերային մթութեան մէջ փախչել
նախ Ֆրէզէեկայ ուս գիւղն և այնտեղից Չարդախլու, ուր
ուրբաթ առաւօտ միանում են երեկուայ փրկուած խմբի հետ:

Գրանց հետ փախչում է և Յոհաննէս Շուշանեանն իւր
հնգամեայ Անահիտ դստեր հետ: Ասկայն մի ինչ որ հոգեկան
ցնորքի ազդեցութեան տակ նա՝ ջոկնուում է և քնկնում գի-
շերը Բագա գիւղը, մանում է իւր տունը, ուր քնացրել է մա-
տաղ աղջկանը, պտտուել է գիւղը, տեսել է թուրքերի սայ-
լեր Ժանրաբեանուած աւարով, ապա մինչև առաւօտ հասել է
Չարդախլու և այդ տեղ ուշքի գալով, նոր մտաբերել է Անա-
հիտին, բայց արդէն ուշ էր և Բագա վերագառնալն յատն-
գաւոր

Արբաթ առաւօտ՝ մի քանի թուրքեր Խըննալի գիւղից
աւարի տարով Յոհաննէս Շուշանեանցի ցորենի ամբարը, գըս-
նում են այդ տանը փոքրիկ Անահիտին և տանում են իրանց հետ:
Շուշանեանցի տանից լինելը պատահմամբ լսելով Համիդ բէգ-
Ջիւլգազարովը աղջկան բերում պահում է իւր մօտ և երբ
հայ խմբի հետ գալիս է Բաղլիք և Տէր Ներսէս Տէր Յարու-
թիւնեանցը, Համիդ բէգը ցոյց է տալի նրան փոքրիկ աղջկանը
և խնդրում է ճանաչել, թէ ո՞վ է: Քահանան իսկոյն ճանաչում է,
որ բէգերին քաջածանօթ Յոհաննէս Շուշանեանցի դուտարն է:
Մանկան լացը հանգստացնելու և երեխային պահելու համար
յանձնում են նրան խմբի մէջ եղող Յոհաննէս Շուշանեանցի
բըռքը, որ բոլոր ժամանակ իւր հետ պտտեցնում է մանկան
մինչև Շամշաղին, Ղազախ, Քարթանսարայ և այնտեղից Գան-
ձակ, ուր Մկրտիչ քահանայ Տէր Աստուածատուրեանցի տանը
3 օր խնամուելուց յետոյ յանձնում է իւր ծնողներին: Այս
քահանայի տեսլով մանկան անունն է Վարդանոյշ:

Այսպէս ուրեմն 1905 թուի նոյեմբերի 23 և 24 թուին,

չորեքշաբթի գիշերը և հինգշաբթի ցերեկ ու գիշեր փախստական բազայիններից մի քանի հարիւր հոգի երկսեռ անձինք, ամեն հասակի, պատուպարուեցին Խաղնի ձորի ժայռապատ այրերում քաղցած, ծարաւ և սարսափահար: Արօտափն այնքան էր աղ-դել հայ ամբոխի վերայ, որ շատերը կարծես հոգեպէս հիւանդ լինէին: Ապացոյցի համար ես կըբերեմ հետեւեալ փաստերը:

Բայց, Աստուած իմ, ինչպէս սառնութեամբ գրի անցնեմ լուսններո, որպիսի խօջերով նկարագրեմ դարհուրելի տեսարանները և քսամունչի իրողութիւնները:

Չորերում և քարանձաւներում թաղնուած ամբոխը շունչը պահում էր, ձայնը կուլ էր տալի, որ չմատնուի հալածող անգութ թշնամուն: Փոքրիկ ծծկերները չէին հասկանում գրութիւնը, չէին կուլ տալիս իրանց ձայնը. այդ փոքրիկ արարածներին կարծես Աստուած մահուան ճակատագրի համար էր լոյս աշխարհ բերել այդ անիծեալ օրերում: Ո՞ր սասար կամ խրատն դնդունակ էր այդ դարհուրելի բոպէին աղղել այդ անմեղ, տհաս, անգիտակ արարածներին վերայ: Հէնց դրանից էլ նրանք իրանց լացով կարող էին յայտնել իրանց տեղն և ամբոխին մատնել թշնամու ձեռքը:

Աւտաի մեծերի, հասկացողների և հասարակաց կեանքն ապատելու համար հարկաւոր էր միջոցներ ձեռք առնել, և միջոցն էր լուսննել անհատկացողներին, մանուկներին, ծծկերներին, բոլորովին անմեղ արարածներին՝ կեանքից զրկելով նրանց: Պաշարման անիծեալ բոպէին շատացան մանուկների թշնամիներն ոչ միայն ամբոխի մէջ, այլ և ծնողների շարքում: Ամբոխն անգթաբար պահանջում էր մահուամբ կարել ծծկերներին ճիչը և ծնողները կատարում էին այդ պահանջը . . .

Մենք մէջ չենք բերում ծնողների և նրանց խողխողուած և քարերի ու ժայռերի մէջ ձգած ու դահավէժ արած դաւակնների անուանները:

Այդ մուգնութեան բոպէներին եղել են անձնուէր, գթած հայ և թուրք անձինք, որպիսին է Ադամ Բաբայեանցի կինը:

Սարգիս Մակարեանցն անտալով իւր կնոջ՝ մանկան մօր աղեխարշ լացին, իւր ծօրական Աիմն որդուն չէ մորթում, այլ փաթաթում է շորերում տէրունական ազօթքը կարգում խաչաձեռքում և փակում է ժայռի ծոցում: Հետեւեալ առաւօտ բաղացի Ադամ Բաբայեանցի կինը, որ փախստաի բոպէին կորցրել էր իւր ամուսնուն և ձորում իւր ծծկեր մանկանը կրծքին սեղմած թափառում էր իրկութիւն գանելու, յանկարծ դուրս է գալի Սարգիս Մակարեանի ձգած մանկան վերայ, մայրական գորովով լի՝ վերցնում է և այդ բեռը և երկու մանուկով յան-

կարծ դուքս է գալի Բաղա ու մանուսիւր տունը: Մի գթա-
տիրտ թուրք անտնելով, որ այդ հերոս կինը պահպանել է ոչ
միայն իւր այլ և ուրիշի զաւակը, ազատում է զբան միւս
թուրքերի մահուան սպառնալիքից և իւր ձեռով գիշերը հաս-
ցնում է այդ կնոջն երկու երեխայով Գրէգէնկայ գիւղը: Ապա
աղաւաղան մի առաւել օգնութեամբ կինը յաջողութեամբ հաս-
նում է Զարգախու: Այստեղ հանդիպում են Մակարեանց
ծնողները, լսում են իրանց զաւակի փրկութիւնը, և լալիս են
և ուրախանում, բայց չեն վստահանում վերցնել նրան տիկին
Բարայեանից: Հասարակութիւնը լծուում է, որ մանուկը պատ-
կանում է նրա ազատարար տիկին Բարայեանցին: Մակարեանց
ծնողներն աղերսում են թոյլ տալ պահել, մեծացնել Ախոնին
և էլի յանձնել նրան իւր ազատարարին:

Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցը Զիւթխան ըէզի
զիւղը որոնելու ժամանակ պատահմամբ գտել է Խաղնի ձո-
րում մի քանի կիսակենդան կանանց և երեխանց շարքում նաև
մի ամուսկան երեխայ, որին վերցնելով բերել յանձնել է նրա
փախած ծնողներին:

Այս միայն յայտնիներն են, հազա սրբան մանուկներ կո-
րած՝ մահացած կլինին, որոնք գեռ ևս յայտնադործուած չեն:

Ես կը յիշատակեմ մի ցնցող անցք էլ, որ ունի արա-
կարգ ընաւորութիւն:

Բաղայի նոյեմբերի 23-ի յարձակման ժամանակ մի առիւն
փախել են զէպի Խաղնի ձորը հեռակալ ազգականները: Առա-
քել Սարգսեան Աւաղեանց (Կլմանանց), որս մայր Մարիամը,
Առաքելի ամուսին Զահիրը, սրանց ամուսնացած դուտը
Վարինկա, միւս զաւակ Աննա և Մարգարիտ աղջկունք և Յա-
րութիւն, Գարեգին և Իվան աղայքը, Առաքելի հանդուրեալ
եղբոր Առուստամի աղջիկը: Այլ և Սարիբէդ Նիկողոսեանց,
սրա կինը և մի որդին, Աւետ և Մուխի Նիկողոսեանցների կա-
նայք և սրանց հինգ զաւակները, Առաքել Նիկողոսեանց իւր
մայր Ազիզը և կինը և այս Նիկողոսեանցների հորեղբոր Գառգար
Նիկողոսեանցի կին Էլքաղը, ընդամենը 24 հոգի մօտ ազգական-
ներ: Խաղնի ձորում թաքնուած ժամանակ հեռուից հրացան-
ների ձայներ են լսում և ենթադրում են, որ թուրքերը գալու
են և իրանց կատարելու: Իսկ պաշտպանութեան համար ունին
միայն մի հրացան, որ Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքումն է:

Այս Առաքելն ամբողջ գիշեր հրացանը ձեռքին գետի ա-
փում շարունակ գազանի պատում էր և շուտ—շուտ խորհր-
դաւոր կերպով շշնջում էր իւր մօր և կնոջ ականջին: Մի շշուշ
ընկաւ այդ խմբի մէջ, որ իբրև թէ Առաքել Նիկողոսեանցը

մտադրուում է բոլոր խումբն ոչնչացնելու, որպէս զի թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Առաքելը կոշա, կոպիա, կուռարար, գող մարդ էր և խուճըն իրաւամբ այդ բոպէին լատենում էր նրանից և մանաւանդ նրա մօրից՝ Ազիզից, որ կարծես խորհրդակից էր Առաքելին: Ա՛ւր զիմեւ, ո՛ւմ ապաւինեւ, մի կողմից թուրքն է ապառնում, միւս կողմից կոշա Առաքելի հրացանը: Աւետք և Մուխին իրախել էին ուրիշ կողմի վերայ, Սարիբէզն էլ մի հեղ և ծաղկից վնասուած աչքերով մարդ էր, որ մինչև անգամ կարծելով թէ իւր խորթ եղբայր Առաքելն իրան է ուզում սպանել, խնդրում էր իւր խորթ մօրը Ազիզին՝ որ դանկ լանայէ իւր միակ մանուկ որդուն:

Չանցաւ մի քանի ժամ և ս՛ա Առաքել Նիկողոսեանցը գնտակահար է անում իւր փեսայ Կըլմանանց Առաքելին, ապա սրա կնոջն իւր քրոջ Ջալահիրին, իւր խորթ եղբայր Սարիբէզին, սրա կնոջն ու որդուն և այլոց: Այդ սոսկալի տեսարանից զարհուրած՝ Աւետ Նիկողոսեանի կին Մարգարիան իւր Քրիզոր մանկանը գրգած 5—6 արշին բարձրութեան ժայռից իրան ձգել է լծացած գետի մէջ՝ յաւ համարելով խեղդուել՝ քան գնդակահար լինել: Սակայն նախախնամութիւնը պահպանում է նրան և նա մագլցելով միւս ափի ժայռը դուրս է դալի և փախչում իւր մանուկով և խառնուելով այլ խմբի հետ հասնում է Չարգախլու:

Ապա գաղանի կերպով փախչում է և աղաաւում Գասպար Նիկողոսեանի կին Ելբազը: Մուխի Նիկողոսեանի 5 տարեկան աղջիկն իւր մօր սպանուելուց յետոյ սարսափահար ընկնում է մարդասպանի մօր-Ազիզի գիրկն ու ազաաւում է: Եւ այսպէս վերոյիշեալ 24 հոգի խմբից աղաաւում են Առաքելի գնդակից միայն եօթ հոգի: Աւրեմն Առաքել Նիկողոսեանցն այդ զիշեր սպանել է տառն և եօթը հոգի իւր ազգականներից:

Այդ ահապին բազմութիւնն ոչնչացնելուց յետոյ Առաքելը հանգստութեամբ սկսում է կողոպտել սպանուածներին, վերցնում է նրանց վրայի երեւոյզ իրերը և յանձնում է իւր կնոջը, հանում է իւր փեսայ Առաքելի վրայից հագուստն և հազնում է ինքք, իսկ իւր հարազատ քրոջ ազջկայ գլխի շալը կապում է իւր վիզը և ապա զիախնեւրը մի անգ հաւաքած ինքն և իւրայինը հանգիտա կերպով մի այլ խմբի հետ դուրս են գալի Չարգախլու և ապա Բարսում, ուր մնում է քաւականին, բայց անցքի մասին ոչինչ չէ յայտնուած: Իսկ հասարակաց կարծիքն ընդունում էր՝ որ 17 հոգի միատեղ սպանուել են թշնամի թուրքերի ձեռքով:

Շատ ժամանակ յետոյ գաղանիքը բացւում է երկու ա-

զատուած հարսնեցի-էլբազի և Մարգարիտի միջոցով: Պաշնակ-
ցականները վճռում են կեանքից զրկել Առաքել Նիկողոսեանցին
այդ շտեմուած արարքի համար, բայց նա ազատուած է վը-
տանդից փախուստ տալով թուրքերի մէջ, ուր, ստում են,
արդէն սպանուած է:

Հասարակութիւնը ապշել է այս անցքի վերայ և չգիտէ,
թէ որպէս բացատրէ Առաքելի եղերական արարքը, արդեօք
կողոպուտի ցանկութեամբ թէ զարհուրելի անցքերից ազգուած
խելագարութեամբ:

Իսպառ ոչնչացած այդ գերզատասանների շարքում հար-
կաւոր է գնել Քրիզոր Սարգսեանցի (Սննայեանցի) օ հողուց
բազկացած գերզատասանի ջնջումն: Այս միամիտ մարդուն ձայն
է աալի Վադիբ իւղբաշին, թէ Ալլահեար քէզը կանչում է: Քրի-
զորը հաւատում է և հէնց գերզատասանով ձորից դուրս գալուն
պէս ամբողջ գերզատասանով զոհ է գնում Իրմաշուեցի Մհար
Հասան օղու սրին: Միայն Քրիզորի կենը վիրաւոր մեռած ձե-
ւանալով՝ ազատում է:

Եւ այսպէս ուրբաթ օրը, նոյեմբեր 25-ին այնէ Բաղայի—
աւերման երրորդ օրը գիւղում այլևս ոչ մի հայ չկար: Ամբողջ
գիւղը զրկուած իւր հարազատ ընտանիքներից, մասնուել էր
հրոսակների խմբերին, որոնք տէր էին դարձել հայերի զիզած
հարստութեանը և առանց քաշուելու, առանց երկիւղի, թէ
հայերի և թէ բարեխնամ կառավարութեան տեղաւիան իշխա-
նութիւնների կողմից, կրում տանում էին իբրև սեւցհականու-
թիւն հարուստ գիւղի ունեցածը: Նոր տէրերն ամենևին չէին
շտապում, հանգստութեամբ էին գործ անոնում և կրում էին
ինչքը ընտրութեամբ, այսինքին նախ թեթև բաները, ապա քիչ
ծանրերը (ցորեն և ին.) և վերջն արդէն շինութեան փայտեղէն
մասը, դռներ, գերաններ, տախտակներ, և այլն: Եւ այս հան-
գիտաւ աւարը շարունակուեց երեք ամիս:

Երեք օրում, նոյեմբերի 23, 24 և 25, այսինքն քանի օր
որ շարունակուեց կախն և հայերի փախուստը, Բաղայում,
Պոսերում և Խազին ձորում ընդամենը, ինչպէս ցոյց են աալիս
ժողոված տեղեկութիւնները, մահացել են մի հարիւր տասն
և վեց (116) երկսեռ և զանազան հասակի հոգիք: Այս կօ-
րուտար կվերաբերի բազմաթիւ գերզատասանների, այսինքն կան
գերզատասաններ, որոնք զրկուել են մի կամ երկու անդամից,
կան որ մարդկային կողուստ չեն ունեցել: Բայց երեք գեր-
զատասան բոլոր անդամներով իսպառ ոչնչացել են: Սրանք են
վերը յիշատակուած Առաքել Աւագեանց (Կըլմանանց) կոտո-
րած իւր աներձագ Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքով: Սարիբէկ

Նիկողոսեանց՝ կոտորած իւր խորթ (երկրորդ մօրեց) եղբայր նոյն Առաքել Նիկողոսեանցի ձեռքով և Գրիգոր Սարգսեան (Աննայեանց) կոտորած Կազիր իւզբաշու նենգութեամբ և Մհար Հասան օղլու ձեռքով:

Ը.

Բաղացիների փախուսք դեպի Չարդախլու եւ այլ գիւղեր, դիմումն Գանձակի զեներալ-նահանգապետ զեներալ-լեյտենանս Ֆլեյ-ցերին եւ Կովկասի Փոխարեայ Կոնս վորոնցով-Դաւիթովին:

Փախտաական ժողովրդի ամենախոշոր մասը ճանապարհ ընտրեց դէպի Չարդախլու և հետևապէս միւս հայ գիւղերով դէպի Փանձակ: Չարդախլուի հասարակութիւնն, որ նոյնպէս նեղ գրութեան մէջ էր, երկու անգամ արդէն ենթարկուել էր թշնամու յարձակման և երկու անգամն էլ հերոսաբար կարողացել էր անդրադարձնել թշնամուն մեծ կորուստ աւելով նորան, կարեկցաբար ընդունեց փախտաական հալածութեանը, առժամանակ պատասպարեց նրանց իւր բնակարաններում և կարելոյն չափ սահմանափակեց նրանց քաղցն ու ծարարը:

Կարեկից ժողովրդի պարագլուխներն էին Գէորգ քահանայ Մանասեանց, Մակար քահանայ Տէր-Ստեփանեանց, տանուտէր Պետրոս Բարաջանեանց, Խաչատուր Գոտարեան և այլք, որոնք իրանցից ոչխարներ էին մորթում և հոտարակոց բացօգետայ սեղանի վերայ կերակրում համայն փախտաականներին:

Վերջիններս մի առժամանակ մնալով Չարդախլում, սրտով այրուում էին իրանց հայրենիքի վերայ, իրանց քայքայուած օջախի վերայ, մանաւանդ իրանց մերձաւորների վերայ, որոնք սպանուել, մնացել էին դաշտերում և քարանձաւներում՝ իրբև թռչնոց և գաղանների կերակուր: Բաղայի աւերումից 8—10 օր յետոյ մի քանի բաղացիներ մտադրուեցին վերադառնալ միասին գիւղը, տեսնել նրա գրութիւնը, արտասուք թափել անցեալ փոսքի վերայ և, եթէ հնարուոր լինէ, թողել իրանց հարապատների դիակները:

Եւ անձնական տախտութեան համար նրանք նախապէս դիմեցին Ալաւեսնկա սուր գիւղում գանուսդ կազակներին օգնութեան, որոց գլխաւորն էր հայազգի Ալլահմէրդովը: Յիսուն կազակներն հովանաւորութեան ներքոյ բաղացիք վաղ առաւօտ ժողովեցին հանդուցեալների նշխարները տանել ամփոփելու: Եւ այդ ժամանակ գիւղի փողոցներում շինութեան փայտերով

բարձած կանգնած էին 45—50 սպլեր, որոնց թուրք տէրերը կազակներին աճից փախել թագնուել էին: Այդ միջոցին յանկարծաստ երեաց Բազայուժ Ալլահեար բէգ Զելչազառովն սպիտակ շորերով, շապատուած թուրք ձիաւորներով: Սրա ներկայութիւնից թաղնուած թուրքերը սիրա առան և դուրս եկան և կազակներին քիչ հեռանալուց օգտուելով սկսեցին հրացաններ արձակել հայերի վերայ: Լուս հանդիսատես կազակները բացատրեցին, որ իրաւունք չունին զէնքով խառնուելու, որից ստիպուած՝ հայերը դադարի մէջ թողնելով Պոզոս Եաւրեկանցի դիակը և միւսնեքի նշարները՝ փախան Չարգախլու:

Բազայիւ տեսնելով Չարգախլուի վտանգաւոր դրութիւնը մտադրուեցին հեռանալ դէպի Չազիր ու Փանձակ, բայց զիջանելով չարգախլուեցոց թախանձանքին, նորից մնացին, որպէնզի կռիւներն ժամանակ օգնական լինեն: Կսկ չարգախլուեցիք որոշեցին դիմել Փանձակի գեներալ նահանգապետին և թուրքերի յարձակման դէմ զօրք ինդրեցին: Խնդիրը յանձնուեց քաղացի Մեքրը քահանային, որ երկու հայ ուղեկիցներին հետ ձգտեալ բնիւ ճանապարհ: Այդ միջոցին Չազիր գիւղի հասարակութիւնը թուրքերի յարձակումից վախենալով խմբովն տեղափոխուում էր Բարսում և Փառնակեր դիւղերը:

Երկուշաբթի, նոյեմբերի 28-ին, Մեքրը քահանան ներկայացաւ Փանձակի յաջորդ Կորիւն վարդապետին, որի միջնորդութեամբ և գեներալ նահանգապետ գեներալ Ֆէլչերին: Վեներալը աղչած լուս էր քահանայի բերանացի զեկուցումը Բադայ՝ թարմ կորստեան և Չարգախլուի պաշարուած դռնը վիճակի մասին, անդամ դժուարութեամբ էր հաւատում պատմութեան և զարմանում էր, որ մինչև այդ բոլէն ոչինչ չէ իմացել ոչ տեղական ստիկանութիւնից և ոչ Ալլահեար բէգից, որ երկու օր առաջ իւր սօսն է եղել:

Վեներալ Ֆէլչերը նոյն օրը կառգազրեց, որ մի զօրաբաժին մի թնդանօթով հապճեպ գնաց երկաթուղով Փալլար և այնտեղից Չարգախլու: Չօրբամինը ճանապարհ քիւր հետեւեալ օրը, երեքշաբթի, նոյեմբերի 29-ին, որոնց հետ և Մեքրը քահանան թուրքերից ապահով կառողացաւ հասնել նոյն օրը Քիֆլիզ:

Վեկանմբերի 1-ին, հինգշաբթի օրը Մեքրը քահանան երկու հայ պարունների առաջնորդութեամբ ներկայացաւ Քիֆլիզի առաջնորդ Վարեղին արքեպիսկոպոս Սաթունեանին, ուն իւր կողմից ներկայացրեց քահանային իւր ուղեկիցներով հանդեմ Վեհափառ Հայրապետ Իբրահանին, որն այդ միջոցում Քիֆլիզումն էր: Վեհափառ Հայրապետը խիստ յուզուած ունինդրեց Մեքրը քահանայի սրտամմիկ պատմութեանը Բազայի

ստիւումսերի մասին, ժողովրդի դառնազէտ վիճակի մասին և արաստուեց: Մեսրոբ քահանայի ցնցոտիները տեսնելով՝ Վեհափառ հրամայեց հազուստ կարել առ Նրա համար, կարևոր ծախսերն ապահովանել, նուիրելով և իրանից 10 ուրբի:

Վեհափառ Հայրապետը պատուիրեց նոյնպէս, որ շուտափոյթ հոգան Բաղայի ժողովրդի համար սեղանիկել հազուստ, անհողին և այլն, իսկ նպաստամատոյց ժողովր յառկացրեց 5000 ուրբի ալիւր գնելու:

Նոյն 1905 թուի Գեղեամբերի 3-ին Մեսրոբ քահանան առանձին խնդրագրով ներկայացաւ Փոխարքայի արքունիք, ուր Փոխարքայի տեղ ընդունեց Նրա օգնական գեներալ Մալաման:

Խնդրագիրը կարգաւուց յետոյ գեներալ Մալաման գանադան հարցեր առաջարկեց քահանային: Քահանան ըստաւոր կերպով խնդրեց կարգադրութիւն անել աղտակաւ այն 800 հոգի գերկներին, որոնք տարուել էին Խըննալի գիւղն և թէ այդ գործը կարող է գլուխ ընրել միայն Ալլահեար քէզն, եթէ Թիֆլիզից նրան հրաման գնայ: Գեներալ Մալաման խոստացաւ անյապաղ կատարել վերջին խնդիրն, իսկ դրուար խնդիրն ուշագրութեան առնել:

Բաղեցոց նպատա հասցնելու գործն այնքան էլ արագ չէր կատարուում, որովհետեւ այդ ժամանակամիջում երկաթուղիների գործադուէ էր և Մեսրոբ քահանան իւր նպաստներով հաղիւ կարողացաւ 1906 թուի յունուարի առաջին օրը գուրս գալ Թիֆլիզից Գանձակ յաջորդի մօտ, որը լիազօր էր նպաստները բաժանելու: Վարդապետն սկիսեց բաժանել այն բաղացիներին, որոնք այդ միջոցին հասել էին Գանձակ: Նպատա բաժանելու յուրը հրապուրեց քողցած բաղացիներից շատերին դէպի Գանձակ: Բայց նրանցից շատերը դեռ բաժանուած էին հայ դիւղերում, մանաւանդ Բանանց և Խաչկապ դիւղերում:

Մի խումբ բաղացիներ կարիքից ստիպուած ճանապարհ ընկան դէպի Գանձակ և Բրաջուր գիւղը հասնելով ընկերացան մի քանի սայլապանների, որոնք սայլերով խոտ էին աանում Գանձակ ծախելու: Հասնելով Թ ս փ ա լ Հ ա ս ա ն լ ու թ ը ը ք ա ը ն ա կ գիւղը՝ փախտափան խումբը նոյնպէս և բրաջուրցի սայլապաններն ենթարկուեցին յարձակման աւաղակաբարոյ թոփալ հասանուեցոց կողմից, որի ժամանակ սպանուեց մի բրաջուրցի սայլապան, հրդեհուեցին՝ սայլով խոտերն ու գերի գնացին իննք բաղացի—այն է նրեք կին և վեց երեխայ աղջիկ ու աղայ: Բացի դրանից այդտեղ հրդեհուած սայլի խոտի վերայ կիսով չափ այրուեցին և ապա գնդակահար եղան ու Գանձակում թաղուեցին բաղացի Ղըռիշանց այրի Զավահերն և որդի Յոհաննէսը:

Թոփայ Հասանլու գիւղի աւազակաբարոյ վարմանց և հայերի վերայ յարձակմանց մասին իւր ժամանակ—(1905 վերջում և 1906 թուի սկզբում) շատ գրուեց Թիֆլիզի հայ լրագրներում և դատ պահանջուեց նրանց դէմ արժանապէս պատժելու համար:

Ինչևեցէ թօփալ-հասանլուեցիք գերիններին տարան Գանձակի Բաղմանլար կաշուած արուարձանը: Գեներալ Նահանգապետ դեներալ Ալ'ֆրտանի հրամանով, որին խնդրել էին տեղահան հայերը, Գանձակ դեպի կամրջի վերայ փոխանակեցին թուրք գերիններին հետ: Փոքր յետոյ, նոյն այդ խաղաղաոիրութեան միջնորդ կամրջի վերայ փոխանակեցին բանանցեցի Սարգսի աղջկանը և ըսողացի Աւէտ Բաղդոցեանի Բալախանում կնոջը, որին գերել էին թուրքերն Աննենֆելդ գերմանական դազութում և տարել էին Ղափանլու թուրք գիւղն, որ զբաժ է, Կուր գետի աջ ափում, Շամքոր գետի միացման տեղը: Բալախանումն իրնէ ջղային հիւանդ էր, օգնութիւն էր որոնում միշտ զանազան ուխտատեղիներում և այնքան էլ խելահաս չէր: Ղափանլուում նա արդէն ամուսնացել էր մի թուրքի վերայ: Երբ Բալախանումն ըբերին միջնորդ կամրջի վերայ փոխանակելու, նա նոր թուրք ամուսնուն նախադաս համարեց հին հայ ամուսնուց, գուցէ և վախեցաւ սպառնալքնսրից ու հրաժարուեց փոխանակուելուց: Սրա մասին խօսեցին Թիֆլիզի հայ լրագրներին թղթակիցները: Սահայն Բալախանումը շուտով մեռաւ իւր նոր հայրենիքում:

Գեներալ Ֆիլյշերի նոյեմբերի 29-ին ուղարկած զօրախումբն ազատեց Չարդախլուն թուրքերի յարձակումներից: Չարդախլուեցիք սկզբում սիրով ընդունելով բաղացիներին յետոյ բնականաբար ձանձրանալ սկսեցին նրանցից, թէ և փախտահանների մեծամասնութիւնն աստիճանաբար արդէն ցրուել էր շրջակայ հայ գիւղերում մինչև Գանձակ:

Այսպէս բացի Չարդախլուից, բաղացիք կային նաև Չաղիք, Բարսում, Գառնակեր, Փիք, Խաչկապ և Բանանց գիւղերում, ուր տեղական ժողովրդականը շատ կարեկցաբար էին վերաբերում և աշխատում էին ամբել նրանց վիշաբ: Այսպէս օրինակ Չաղիքում նշանաւոր էին Յոհաննէս քահանայ տէր Խաչատրեան, Արզար Գրիգորեանց, դարբին Խաչատուրի որդի Առուստամ և այլք: Ամբողջ հասարակութեամբ կերակրում էին ոչ միայն իրանց հիւրերին, այլև մօտ լինելով ուղարկում էին բաղացոյ համար Չարդախլու ալիւր, հաց, լոբի, կարտօֆէլ, և այլն: Բարսումում պարագլուխ էին Եփրեմ քահանայ Մելիք Առուստամեանց, Վասիլ քէզ Մելիք Առուստամեանց, Սարգիս

Աղաջանեանց գիւղական տանուտէրը և այլք: Գաւնակերում Յովսէփ քահանայ Բաշեանց և միւրները: Փիրում-Յոհաննէս քահանայ Խոջայեանց և Մովսէս քահանայ Մամիկոնեանց, գիւղական տանուտէր Նաւասարդը և միւրները: Այս գիւղում բացի կերակրելուց, ապիւս էին և հագուստ, անկողին, սանամաններ և այլն: Խաչկոպում-Գրիգոր քահանայ Շուղբեանց, Լեւանիա քահանայ Նիրակունի, Յոհաննէս քահանայ տէր Ստեփանեանց, տանուտէր Պաւլի-Նպիսեկոպոսեանց և այլք: Բանանցում-Պօղոս և Անտօն քահանաները, տանուտէր Ղուկասը, Վարդէն Տէր Աւետիբեանց, Յարութիւն Սիրուն-Նանեանց և այլք: Գանձահում ձրիապէս տուել էին իրանց տները Կարապետ Յաթաղեանը, Յովսէփ Քեատիմեանցը, պարոն Նամխարը. բնիչանուր զերահակչ էր երեցիօխ Սիմօն բէգ Բարաբեօթկեան:

Չի կարելի մոռացութեան տալ Արթուրի գիւղի առու-գուխարօս երեք եղբայր Խուրակովների նուէրը թշուառ բաղայինների օգտին: Բացի այն, որ երեք հարիւր փութ ցորեն ծախելով 10 տոկոս զիջում արին իւրաքանչիւր փթում, երեք եղբայրները միասին նուիրեցին 200 փութ ցորեն և կարտօթէլ:

Բագայի փոխտտականներն իրանց զոյութիւնը պահպանելու համար զրուած էին զանազան հայ գիւղերում: Արպէս զի որոշ լինի նրանց քանակը, յիշատակում եմ այստեղ այն ցուցակն, որ կազմել է բաղայի Սեսրոը քահանան, երբ նա նպատաներ բաժանելու նպատակով շրջել է գիւղերը 1906 թուի յունուարին և փետրուարին:

Գիւղերն և Լաղաք	գերդասան	արական	իգական	բոլոր
Չարդախու	47	153	130	283
Չապիք	2	5	6	11
Բարսում	15	54	64	118
Գաւնակեր	1	4	2	6
Փիր	2	8	5	13
Խաչկոպ	33	109	106	215
Բանանց	61	207	173	380
Գանձակ կայարանում	27	73	67	140
Գանձակ (բաղաք)	89	267	231	498
Ընդամենը	277	880	784	1664

Աւերման Գանձակի դաւառի հայ գիւղերում պատասխարուած էին 1906 թուի ձմեռը 1664 հոգի բաղայիներ, որոնց թւում այդ ժամանակ կային կարուի մէջ վիրաւորուած 17 աքական և 8 ինչական, բոլորը 25 հոգի 19 գերդաստանից: Ժօ-

դովորել մեւս մասն, ինչպէս տեսանք վերևում, գնացել էր այլ ուղղութեամբ, դէպի Շամշադինու գիւղերը Ազգայնի գաւառի և նրանց մենք զեռ ևս թողել ենք Քեշիշքեան դում և Բագլիգում:

Թ.

Հասնեմ դէպի Բագլիգ գիւղը եւ կողպուցի երթարկաւիլը: Կանգ Զիւլգաղաւով բեգերի մօտ: Հայեր մեջիլում. Գրիգոր Բահանայի հետխուզուրիւնը. Ռմանց հայերի բնակավայրը Քեիբեհանդում:

Փախտաւական Բագապինները մի ստուար մասը սարսափի տակ իրան ձգեց, ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխներում Քապնի ձորի անտառները: Այդտեղ ահ ու սարսափից ձայն ծաղուռն չէին հանում, որ չմասնուին դազանաբար հալածող թշնամու որին ու գնդակին: Գլուխը կրցրած չգիտէին որ կողմը վերայ գնան և ուր թաղնուեն: Փողովուրդը վայր է վերջոյ բաժանուել էր պատահական խմբերի: Ահա առաջին խումբերից մինը թեքուեց դէպի հարաւ և մթան մէջ ցրիւ գնում էր: Ճանապարհը ժայռոտ էր և անտառապատ, որից վերև լեռան է բարձրանում, ներքև ձորն է խորանում: Հասան այնտեղ, որ կոչուում է Սուլթան-Սաքիւ, Թաքեայ-դայա թըրքաբնակ գիւղի դէմ: Այս գիւղը և նրան կից Քէշ'րաթ գիւղը միասին կոչուում են Սագըխուռ:

Այս գիւղերի բնակիչներից մի խումբը թուրքեր վաղքաջ ընդ առաւօտն ճանապարհ էր ընկել դէպի Բագա՝ թալանից մասն ու բաժին հանելու իրան: Սրանք չէին սպասում, որ որան ինքն իրան է որսորդների առաջ դուրս եկել: Բագապից նոյնպէս չէին սպասում: Զինուած թուրքերը գիշերը շրջապատեցին փախըտական բագապիններին և սկսեցին անողորմաբար թալանել, խլում էին հայերից զէնքեր, փամփուշաներ, հագուստեղէն, ոտնամաններ, դրամ, մի խօքով ամէն բան, ինչ որ ընկնում էր նրանց ձեռքը:

Հայ խմբի մէջն էր և Բագապի կառավարութեան գիւղական դպրոցի աւագ-ուսուցիչ՝ Գանձակի Մկրտիչ քահանայի որդի երիտասարդ Գագիկ Տէր Աստուածատրեանը: Սա տանում էր ձեռքին իւր բարձր և պաշտօնական զգեստը (մուշկուրը): Ի դուր էր հաւատացնում Գագիկը, որ ինքը ուսուցիչ է և այդ կոչման մէջն էր որոնում իւր իրեղէնների պաշտպանութիւնը: «Մի և նոյն է, հայ եռ» բացատրեցին թուրքերը և խլեցին Գագիկից մինչև անգամ հագի կօշիկները և թողին նրան բոքիկ. իսկոյն մինը հագաւ և կօշիկները և համազգեստը:

Անսօն Տէր Վարդանեանը կողոպտողից խնդրեց նրա հին տրեխները, հագաւ ինքը և իւր չուստերը հաղցրեց ուսուցիչ Գաղկին:

Այս կողոպուտի ժամանակ ահաբեկ ժողովրդի սարսափը այնքան խիտա էր, որ նրանցից շատերը իրանց ձգեցին ձորի, անտառի և քարերի մէջ և անհետացան մինչև հետևեալ օրը: Անձնական վրէժ ունենալով Խաչատուր Վարդարեանցի հետ՝ վերջինիս բռնեցին թուրքերը այդ տարաբազդ միջոցին և կամենում էին սպանել նրան. բայց մի քանի հայերի խնդրանք և գլխաւորապէս իւր Վարդարեանցի թաղստեամբ խաւար անտառի մէջ՝ սպանութիւնը տեղի չունեցաւ: Ասիական այս միջնագէպի սղղեցութիւնից՝ Վարդարեանցի զորանչ Թագուհի Եղեանցը յանկարծակի անդամալոյծ եղաւ հէնց այդտեղ և այլ ևս չկարողացաւ շարժուել, որ և յետոյ մեռաւ Բերդ գիւղում (Շամշաղինու գ.) Կողոպտելուց յետոյ թուրքերը թոյլ տուին հայերին շարունակելու իրանց ճանապարհը:

Հայկական խումբը սարսափի ազդեցութիւնից չէր կարողանում հանգստանալ, երբ մտածում էր, որ մինչև Շամշաղինու հայկական Ղուլալի առաջին գիւղը հասնելը պէտքէ անցնէր թուրք գիւղերի մօտով և ուրեմն ո՞վ գիտէ, թէ լի՞նչ փորձանքներ պէտք է ենթարկուէր: Աւստի մտածեցին դիմել Զիւլգաղարով բէգերի օգնութեան, որոնք բնակուում էին 3-4 վերստ հեռաւորութեամբ, հէնց ճանապարհի վերայ: Վճռեցին մարդուղարկել բէգերի մօտ և կանխօրէն ազերսել նրանց հաճութիւնը: Վարդը դանուեց: Խմբի մէջն էր Աղառոնց Վարտիրոսը, որ բրուտ լինելով՝ մօտ ծանօթ էր Զիւլգաղարով բէգերի հետ: Սա մի քանիսներին հետ յառաջ խաղաց մթութեան մէջ և հասաւ Բագլիկ գ. գիւղը ուղղակի Ազիլ բէգ Զիւլգաղարովի մօտ:

Բագլիկ կոչուածը մի փոքրիկ գիւղ է Զագամ գետի վերայ, հինաւուրց կամրջի մօտ, Բաղայից դէպի հարաւ, 4-5 վերստ հեռաւորութեամբ: Խըննալու գիւղի մի մասը լինելով կոչուում է Բագլիկ, ըստ որում նրան հիմնել են իրանց բնակութեան համար Զիւլգաղարով բէգերը և շրջապատել են գիւղը մի հասարակաց պարսպով, որի երկու կողմի լայն պարսպադռները փակուում են գիշերները:

Նշանաւոր կալուածատէր եղբարք Զիւլգաղարով բէգերը, Մեհրալի բէգ, Համիդ բէգ և Ազիլ բէգ իրանց ոչ սակաւաթիւ գերդաստաններով մշտապէս բնակուում են այդ Բագլիկ գ. ու մի Ալլահեար բէգ Զիւլգաղարով թէև յիշեալներին մեծ եղբայրը, բայց նա բնակութիւն է հաստատել սահաւ ինչ հեռու Բէշիշքեան գ. կոչուած հայկական աւերակների վերայ:

Վերջապէս՝ նոյեմբերի 24, հինգշաբթի առաւօտեան հաւահանչին բռւա Մարտիրոսը ներկայացաւ Ազիլ բէդին, յայտնեց փախտահան հայերի դրութիւնն ու դալուստը, սրի համար Արզիւլ-Բէգը հաճութիւն յայտնեց և հրամայեց իւր ծառաներին տեղաւորել հայերին առժամանակ գոմում: Հայերը լռիկ մնջիկ մօտեցան Բազլիդին, ուր թուրք դիշերապահները տեղեկութիւն չունենալով՝ բարձր հարցրին՝ թէ ո՞չք են մօտեցողները և պատասխան չստանալով մի հրացան թնդացրին օդի մէջ. բայց պատուէր ստանալով Ազիլ բէգից՝ լռեցին: Իսկ հայերի լռութիւն պահելը դիտաւորեալ էր, որպէս զի վտանգաւոր հայ լինելը չյայտնուի:

Առաւօտեան լուսարոյցին Ազիլ բէգը թաշկինակը աչքին, նայեց հեռուից թշուառ հայերի վերայ և ապա ամէն տեսակ վտանգից ապահով պահելու նպատակով, հրամայեց տանել հայերին մէշիդի ներսը:

Այս առաջին փախտահան խումբն էր, որ այս ուղղութեամբ հասաւ Բազլիդ:

Հայերին մէշիդ հրաւիրելու նպատակն էր, ինչպէս բացատրեցին հիւրասիրողները ապահով պահել հայերին այն վրիժառութիւնից, որով համակուած են Քաղայում սպանուած թուրքերի ազգականները:

Ծանօթ թուրքերը սիսեցին այցելել հայերին մէշիդում՝ բերելով նրանց համար հաց, պանիր, միս և այլն: Աւտելք ուղարկեց և Ազիլ բէգը: Սակայն մարդատիրական վերաբերմունքը նսեմանում էր մի այլ տեսակի այցելութեամբ: Հէնց առաւօտուանից սիսեցին յաճախել զանազան ծանօթ և անծանօթ թուրքեր և մոլաններ, որոնք առաջարկում էին փախտահան հայերին ընդունել մահմեդականութիւն, քարոզելով որ հայութիւնն արդէն վերջացել է, այլ ևս ոչ մի հայ չէ մնալու երկրի երեսին, առաջարկում էին սափրել բերել: Քարոզիչները ամբողջ օրը գնում դալիս էին և կրկնում էին նոյն քարոզը:

Զէին երևում մէշիդում միայն Զիւլգադարով բէգերը: Հայերը խորին լռութեամբ էին տանում քարոզները...

Անցաւ առաջին օրը, երեկոյեան դէմ հայերին դուրս բերին մէշիդից և բաժանեցին երկու մասի, մեծ մասը տարան գիշերելու Ազիլ բէգի ընտանիքին ներքին յարկը, փոքր մասը նորից էլ գոմը: Բոլորը միասին մօտ 200 հայ էին: Երեկոյեան սաջի վերայ թխած հաց բաժանեցին ինչպէս Ազիլ բէգի կողմից, նոյնպէս և ծանօթ թուրքերի կողմից:

Ազիլ բէգի ծառաները զգուացնում էին փախտահաններին պահանջելով նրանցից վառօդ, փամփուշտ և այլ իրե-

դէններ և մտնով էին սպառնում՝ եթէ մինը կամ միւսը կը յայտնէր բէգին: Այնուամենայնիւ Բրուտ Մարտիրոսը յայտնեց Ադիլ բէգին, որը խիստ յանգիմամեց ծառաներին, մանաւանդ երբ իմացաւ բէգը, որ Բաշաասուր եղեանցին մի թուրք պնդելիս է եղել, որ իւր ձեռքի մտարը կտրի և մատանին հանի ու տայ թուրքին:

Հետեւեալ օրը, ուրբաթ, նոյեմբերի 25 հետզհետէ եկան նոր խմբեր և դիմեցին Մեհրալի և Համիդ բէգերի կարեկցութեանը: Սակայն պէտքէ նկատել, որ այս նոր խմբերը, որոնց մէջն էին և Բադայի երկու քահանայք՝ Տէր Ներսէս և Տէր Գրիգոր, նախ քան Բադիդ հասնելը, նոյնպէս միւս խմբերի նման, մնացել էին շիւարած Խազնի ձորում. թէ ս'ը գնան և ս'ւմ դիմեն: Վերջին յոյաները զնելով կրկին Զիւլդադարով բէգերի վերայ, սրանք էլ, առաջին խմբի նման, դեսպան ուղարկեցին բէգերի մօտ: Ահի երկիւղով վտահուօթիւն յայտնեցին գնալ վտանգաւոր դիշերային ճանապարհ Ղահրաման Գաթոյեանց, Յարութիւն Գանիէլեանց, և երկու ուրիշները: Սրանք որոշեցին դիմել էլի Զիւլդադարով բէգերին, զլիաւորապէս Համիդ բէգին, որ թէև մի անուս, կոշտ ու կոպիտ մարդ էր, այնուամենայնիւ փախտաւիան մի խումբ հայերի կարծիքով նա ազնիւ էր և վտահուլի: Գեսպանները գնացին և չվերադարձան ամբողջ ցերեկ: Խազնի ձորում ահ ու գողով սպասող 700 հոգի հայ ժողովրդի տարաամ դրութիւնը անտանելի էր: Վերջապէս, գեսպանները, քացի Գաթոյեանից, որ մնացել էր Բադիդում, ուշ երեկոյեան վերադարձան Խազնի ձորը՝ բերելով իրանց հետ Համիդ բէգի աուած երկու թուրք օղեցոյցներին:

Կանայք և երեխայք անսնելով այդ անձանօթ զինուած և ձիաւորուած թուրք ուղեցոյցներին, լաց ու կոծ բարձրացրին անտառի մէջ, կարծելով թէ սպանելու համար են եկել: Ուղեցոյց թուրքերից մինը առաջից, միւսը ամբոխի յետևից, կամաց կամաց շարժուեցին գիշերուայ մթութեան մէջ գէպի Բադիդ: Ժողովուրդը խննուած տարածուել էր մի վերստի վերայ և որոշ չէր՝ թէ ս'ի ս'ւմ հետ է գնում, իւրաքանչիւրը մտածում էր լոկ իւր վերայ: Գրացի թուրքերի ահից, բէգերի կողմից կարգադրուած էր, որ ժողովրդի հոտանքը կատարուի գիշեր ժամանակ, ուղեցոյցներն էլ իրանց կողմից խորհուրդ էին տալիս յառաջ գնալ լուռ ու մուռջ: Եօթ հարիւր հոգի լուկ ու մ'նջիկ...

Եւ այդ սոսկալի լուութեան մէջ, խմբի յետև, ճանապարհի մթութեան մէջ լուռեց մի ծծկեր մանկան լացի ձայն: Գագէն ձգած մանուկ էր, որ իւր լացով կարող էր վտանգի են-

Թարկել լիախոտահաններին, ուստի թուրք ուղեցոյցը խորհուրդ տուեց վերցնել այդ մանկան: Հապա ո՞վ վերցնի, ամէնքն էլ ունէին իրանց ուսերի վերայ մի մի սեփական մեծ կամ փոքր երեխայ: Այնուամենայնիւ մի տղամարդ, թէև ունէր ուսին իւր սեփական երեխան, վերցրեց այդ թշուառ մի տարեկան արու մանկան և 2-3 ժամ տանելով ու չդանելով նրա ծնողներին, նորից դէն ձգեց տարաբաղդ մանկանը: Մի կին իւր կիսամեայ աղջիկ մանկան ձայնը կարելու համար՝ գետնի վերայ պարկեցրեց մանկանը, երեսը դէպի գետին և մի քար վրան դնելով, թողեց ու շարունակեց իւր ծանապարհը...

Երկու վերստաշափ տարածութիւն էր մնացել, սր հասնէին Բագլիկ և անա գուրս եկան բաղմուտեան առաջ և զինուած ձիաւոր թուրք, բոլորովին անծանօթ, և հաւերի երամի տեղ ընդունելով այդ խառնաշփոթ բաղմուտիւնը, սկսեցին կողոպտել, խլեցին հրացաններ, փամփուշաներ և այլ տեսակ զէնքեր: Եօթը հարիւր մարդ հնազանդութեամբ անձնատուր եղան այդ և աւաղակին: Սարսափի աղղեցութիւնից հայերը ապուշ էին կտրել և կորցրել էին ինքնաձանաչութեան զգացմունքը:

Վերջապէս նիհարած, դաւիացած հայերը հեռո՞հեռէ հասան Բագլիկ: Զիւլգադարով Մեհրալի և Համիդ բէգերը ընդունեցին հայերին թաշկինակները իրանց աչքերին քսելով: Տեղաւորքերն դամբոււմ, մարազներոււմ և այլ տեսակ շինուութիւններոււմ: Իսկ ներսէս և Գրիգոր քահանաներին, Ղահրաման Գաթոյեանցին, Ղահրաման Տէր Աբրահամեանցին Սարգիս Գրիգորեանին, այլ և ուսուցիչ Գագիկ Տէր Առտուածատուրեանցին Մեհրալի բէգը տեղաւորքեց իւր եղբօր—Համի բէգի ընակարանոււմ, սեղանակից անելով նրանց:

Հետևեալ օրը շաբաթ, նոյեմբ. 26 Մեհրալի բէգի և միւս բէգերի հրամանով մորթուեց մի երկու կով, որով կերակրեցին բոլոր լիախոտահան հայերին: Համիդ բէգը յանձնարարեց ներսէս քահանային ցուցակագրել բոլոր հայերին, իբրև այն նպատակով, որ իմանալ թէ քանի հայեր են դիմել իւր օգնութեան: Յույսակով գուրս եկաւ մօտ 800 հոգի:

Առանց յանձնարարութեան չմնաց և Գրիգոր քահանան: Մեհրալի բէգը սրան և Ղազար Աթոյեանցին ձի նստացնելով, երկու հաւատարիմ թուրքի ընկերակցութեամբ ուղարկեց Խազնի ձորը՝ որոնելու, գտնելու և բերելու կորած, յետ մնացած, մոլորուած հայերին: Ինքն էլ գնաց նրանց յետևից, բայց չիջաւ ձորը: Միւս կողմից էլ հրաւիւրեց նոյն տեղը և Ալլահեար բէգին՝ իւր աւագ եղբօրը:

Տէր Գրիգոր Տէր Աբրահամեանցը իջաւ ձորը, ձայն տուաւ այս և այն կողմի վերայ՝ անտառի մէջ, որ դուրս գան նրա մօտ թագնուած հօտերը և այդ միջոցին ընդառաջ գուրս եկան մի քանի թուրքեր, որոնք եկել էին որոնելու և դանելու այդ ձորում սպանուած և թողած իրանց ազգակից Ջիադիսան բէգի մարմնը, որի մասին խօսք եղաւ նախընթաց գլուխներէց մէկում: Որոնոյ թուրքերը հայերի անց չէին վստահանում իջնել ձորի խորքերը, ուստի ըսնեցին Տէր Գրիգորին և մահուան սպաննալիքով պահանջեցին գնալ իրանց հետ և դանել զիակը: Հնազանդուեց քահանան: Ետ որոնելուց յետոյ յաջողուեց գանել: Ջիադիսան բէգի զիակը տեսնելուն պէս՝ նրա ազգակիցները վրէժխնդուութեան ցասումով լցուած՝ սրերը հանած կամեցան կտոր կտոր անել քահանային քաղաքիների փոխարէն: Քայց քահանայի աղերսանքով և թուրքերից մէկի միջնորդութեամբ հազիւ յաջողուեց կեանք շնորհել քահանային: Թուրքերի ստիպմամբ քահանան իւր ուսերի վերայ գուրս բերաւ Չիադիսանի զիակը ձորից դաշա . . . և ապա որոնելով գաւառ ձորում 7 հոգի կիսախենդան կանայք և երեխայք և սրանց թուով գաւառ մի ամսական դէն ձգած երեխայ, որ յետոյ յանձնուեց իւր ծնողացը և որ 1907 թուի սկզբին երկու ամսական ազայ էր գարձել:

Գրիգոր քահանան իւր գած կանանց և երեխանց գուրս բերեց այն վայրը, ուր սպասում էին Ալլահեար և Մեհրաբի բէգերը: Մինչև այդ տեղ հասնելը քահանան գաւառ և մի տեղ ժողովեց ձորում և շատ մանուկ հայերի զիակներ. ձանապարհին նա հանգիպեց շատ կանանց և աղջկանց, որոնց թագոտեան տեղից գանելով գերի էին վարում թուրքերը: Ալլահեար բէգի միջամտութեամբ քահանան ազատեց գերութիւնից այդ կանանց և աղջկանց և մինչև 18 հոգի տարաւ Ալլահեար բէգի կարգադրութեամբ Քէշիշքեանդ զիւղը, ուր այդ բէգի մշտական բնակութիւնն է: Քահանան ստիպուած մնաց Քէշիշքեանդում այլ ևս երկար ամիսներ և չէր կարողանում վերադառնալ իւր դերգոտանի մօտ, սր ստիպուեց, առանց քահանայի, թագիզից գնալ փախտահանների հետ դեգերելու օտարութեան և մուրացկանութեան մէջ Եամշադինու և Ղազախի հայ զիւղերում . . .

Թախտահական քաղաքիների համար այսպիսով ստեղծուեց և մի նոր ժամանակաւոր բնակավայր՝ Քէշիշքեանդ զիւղում՝ Ալլահեար բէգի անօրէնութեան ներքոյ: Այս պատահական բան չէր, այլ նպատակաւոր: Այդ բնակավայրը ստեղծեց ինքը Ալլահեար բէգ Ջիւլդադարովը մի կողմից՝ հայերին պատասպարե-

լով թուրքերի յարձակումներից և միւս կողմից՝ իւր անձնական ազահատութեան համար, ըստ սրում Զարդախուզ գիւղի հայերը Յազայի աւերման վրէժք առնելու համար սպառնում էին յարձակուել և աւերել Քեշիշքեանդը՝ հասցնելով նրա բնակիչներին բազայիների ներկայ վիճակին . . .

Ժ.

Հայերի դուրիւնը Բագլիզում, Զուլպաղուտիների մտադուրիւնը հայերին բաժանելու: Չու դեպի Ղուլայի, Կազիմ Իբաղուլլան օղլի եւ նրա կողակցելը հայերին. Բազայիների վիճակը Շամսադինու հայ գիւղերում. Չու դեպի վերին Աղղան գիւղը. Հայերի դուրիւնը Քարվանսաբա գիւղում եւ դարձը դեպի Բաղա.

Գառնանք կրկին Քաղիզ գիւղը: Այստեղ հայերը, որ տեղաւորուած էին զանազան և ջոկ ջոկ շինութիւններում, չունէին միմեանց հետ փոխադարձ յարաբերութիւն, ըստ սրում գրքի ահից փակուած էին մնում օր-ցերեկով անգամ: Աէին վատահանում դուրս գալ ու խմելու ջուր վերցնել առուակից, որ հոսում էր մի քանի քայլ հեռու: Կոտանդենց Զաքարը մի անգամ փորձեց ջուր բերել առուից և ենթարկուեց կողոպուտի. նա գրկուեց հագի շորերից: Այս սրտամտ զրութիւնը անառնելի էր նրանց համար և նրանք իրաքանչիւր ժամ սպասում էին, որ բէգերը բարեհաճնն նախ թոյլ առն նրանց դուրս գալ դէպի Ղուլայի գիւղը և երկրորդ՝ ապահովել նրանց ճանապարհը վտանգից:

Իսկ բէգերը, ընդհակառակը, որոշ պատասխան չէին տալիս: Զդուշանում և զգուշացնում էին թուրքերի յարձակումներից: Քիշերները բէգերը պահապան էին կանգնում փակուած հայերի վերայ, մանաւանդ Մեհրալի բէգը և նրա երիտասարդ Խանօղլան որդին: Վերջինիս մասին բանիցս պատմում էին, որ հրացանը ուղղելով թուրք խուժանի խմբապետների դէմ սպասնում էր նրանց մահուամբ, եթէ նրանք կշարունակեն իրանց յարձակումները Քաղիզում սպաստանած հայերի վերայ և եթէ ձեռք չեն բաշխի իրանց պահանջներից, այն է, թէ հայերին կամ պէտք է ջնջենք կամ պէտք է կրօնափոխ անենք: Քանիցս պատմում էին, որ իբրև թէ Մեհրալի բէգը հեռացրել է այդ հրոսակներին մերթ սպասնալիքով, մերթ խնդիրներով:

Հայերը փակուած լինելով՝ կտրուած էին արտաքին աշխարհից: Տեղեկութիւնները և բէգերի դիտաւորութիւնները հայերի մասին՝ վերջիններս ստանում էին բէգերի ծառանե-

րից, այն էլ կցկատուր կերպով, աւելուածներով և պակասորդներով և ծածկարար: Հայերի Բագլիդ դալուց յետոյ ծառաները լուրեր էին տարածում, թէ բէգերը միայն չունին հայերին ուղարկել դէպի Շամշադին, այլ կամենում են բաժանել զանազան թուրք գիւղերի վերայ, որ հեշտութեամբ կարողանան սպանել նրանց, եթէ կրօնափոխ չլինին և կամ եթէ օտար հայերը յարձակուեն թուրք գիւղերի վերայ, որի մասին արդէն լուրեր էին պատուում:

Հայերի կասկածն աւելանում էր, երբ տեսնում էին նոր թուրք մարդիկ են երևում Բագլիդում: Վերջապէս՝ հայերի այտտեղ խմբուելու շորորդ օրը եկաւ Ալլահիար բէգի սրդի Մահմադ բէգը և Աղասոնց բրուտ Մարտիրոսին պատուիրեց խմբից ջոկել 40—50 հոգի և ուղարկել Գեշիշքեանդ Ալլահիար բէգի հովանաւորութեան ներքոյ ապրելու: Ամեն մի շարժում և մինչև անգամ հասարակ խօսակցութիւն Բագլիդում ապաստանած բազայցիներին միտումնաւոր էր երևում. շարաթ առաւօտեան մի թուրք կին բացեց ներսէս քահանայի և սրա ընկերների սենեակի դուռը, գլուխը կոխեց ներս և ծիծաղելով ու հեզնաբար հարցրեց նրանց առողջութիւնը և ապա յայտնեց, որ բէգը նոր կարգաց լրագրի մէջ, թէ Կանձակի մօտ հայերը մի թուրքի գիւղ են աւերել: Տեսնում էք, միթէ դուք, հայերդ, հանգիստ մտում էք, որ ձեզ խղճան և այտտեղից ճանապարհ դնեն. Չէ, ձեզ փրկութիւն չկայ առանց կրօնափոխութեան...:

Բագլիդի հայերին, իրանց թշուառ գրութեան մէջ լսել այսպիսի վհատեցուցիչ լուրեր և տեսնել ծածկաբար խորհրդածութիւնները, կորսական անգունդի դուռը բացուած էր թւում: Ամէնքը՝ լսելով այդ հիւսուած լուրերը, խիստ դայրանում էին:

Մանաւանդ խիստ վերաւորական թուեց բազայցիներին այն, որ բէգերի ծառաները սրպէս թէ բէգերի կողմից, ասում էին թէ անգաղար յարձակող խուժանին հանդուստացնելու համար թող հայերը յայտնեն, որ Բագլիդ աւերելու դործում մեղաւոր իրանք բազայցիներն են, որ իրանց վարմունքով գրգռեցին անմեղ թուրքերին և պատճառ դարձան իրանց տարաբաղդութեան և սեփական գիւղի աւերման և այժմ իրանց մեղքերը քաւելու համար հայերը թող ասեն թէ «մեղքը մերն է, յանցաւորը մենք ենք, այժմ ներեցէք մեր մեղքերը, մեզ բաշխեցէք առաջ Աստուծուն և ապա ձեզ (խուժանին) ու բէգերին»:

Այս և նման դէպքերը կաշկանդուած հայերի գրութիւնը աւելի ևս դառնացնում էին և տեսնելով, որ բէգերին զիմողները մի դրական պատասխան չեն ստանում, ներսէս Քահա-

Նսան հէնց այդ օրը անմիջապէս զիմեց Համիզ բէգին՝ յայանելով հայ ժողովրդի անոահման շնորհակալութիւնը և ներողութիւն խնդրելով ատուած նեղութիւնները համար, հայցեց որ բէգը բարեհաճի ուղարկել նրանց Ղուլալի:

Համիզ բէգը առաջարկեց քահանային, որ իւր հետ բերի բէգի մօտ և ուրիշ չորս հայ՝ խորհրդակցութեան համար: Երբ քահանան և հայերը ներկայացան Համիզ բէգին. սրա մօտ էին Մեհրալի և Սէօուն բէգերը: Համիզ բէգը ցոյց տալով իւր տան մօտ հաւաքուած թուրք բազմութիւնը, յայտնեց հայերին, որ ինքը հաւաքել է այս թուրքերին, որպէս զի հայերին բաժանի իրանց մէջ, ուր հայերը ապահով կընտանուեն մինչև գարուն, մինչև Բագայի վերակազմութիւնը:

Այդ անուպատելի կարգադրութիւնը սարսափեցրեց հայերին և քահանան աղերսեց, որ իրանց, փոխանակ բաժանելու թուրքերի վերայ, ուղարկեն Ղուլալի: Համէդ բէգն այլաչլուեց և դառնութեամբ պատասխանեց.

— Վաղը Ղուլալին էլ դուցէ հասնի Բագայի վիճակին, և դուք կամենում էք դնալ Ղուլալի: Այստեղ մնալով դուք աւելի ապահով կ'ընենք:

— Ոչ աղերսում եմ, բէգ, լաւ է մեզ Ղուլալիում կոտորուել՝ քան այստեղ մնալ, պատասխանեց քահանան:

— Զեզնից ոմանք արդէն ցանկութիւն են յայտնել մնալ այստեղ. իսկ չցանկացողը միայն դու ես, բարկացած պատասխանեց Համիզ բէգը:

— Ներեցէք, բէգ, մենք էլ համաձայն ենք Տէր Ներսէսի հետ. խնդրում ենք արձակել մեզ և հալալ անել մեզ ձեր հացը, աւելացրին միւս չորս հայերը: Փոքր մտածմունքից և լուսթիւնից յետոյ՝ Համիզ բէգը պատուիրեց, որ վաղը պատրաստուեն դուրս գալու: Քահանան խնդրեց, որ առանց Համիզ բէգի հովանաւորութեան՝ հայերը չեն կարող ճանապարհ դուրս գալ: Բէգը պատասխանեց, որ ինքը ժամանակ չունի, այլ կուղեկցի Մեհրալի բէգը:

Հետևեալ օրը, կիւրակէ, 1905 թուի նոյեմբերի 27-ին, ըստ պատուէրի, դուրս եկան գոմերից լոյս աշխարհ այն հայերը, որոնք պատրաստութիւն յայտնեցին դնալ Ղուլալի: Դրանք բազմութիւ էին: Մնացին Բագլիզում Գեշիշքեանդ գնալու մօտ 60 հոգի:

Ղուլալի գնացող հայերը դուրս եկան և խմբուեցին մի տեղ և երբ տեսան շարքով կանգնած Մեհրալի բէգի մօտ 20 զինուած և ձիաւորուած թուրքերին, կանայք և երեխայք սկսեցին ահից լալ: Դրանց շարքում բագայի ճանաչեցին շա-

աւերին, որոնք մասնակցել էին Ռադայի աւերմանը: Զանազան անկրկի ծանօթ թուրքերը բերում էին հայերի համար հաց, պանիր կամ այլ ուտելիքէն: Զիաւոր ուղեկիցները դուրս անցաւ: Մեհրալի բէգը, նոյնպէս զինուած:

Կարաւանը շարժուեց դանդաղ քայլերով դէպի Ղաւրայի: Հայերը գնում էին ցան ու ցիւր, ճանապարհի տարածութեան վերայ ուրուած, և նրանց յեակից բուսականին հետ, իւր ձիաւորներով՝ Մեհրալի բէգը: Յզանակը արև և ցուրտ, ճանապարհները չոր: Էէնց նոր հասել էին Աղբուլաղ և Զիւլախան թրքաբնակ միմեանց կից գիւղերին, հայերը յանկարծ նկատեցին Ռադլիքի կողմից արագընթաց եկող 4 զինուած ձիաւորներ, որոնք ուշ գարձնելով Մեհրալի բէգի և նրա թիկնապահները վերայ՝ շասպեցին ասաջ դէպի հայկական կարաւանը: Հայերը զարմացմամբ նայում էին այդ եկորներին կողմը և նախադեռում էին մի շարիք: Ձիաւորները նախ իջել էին Ռադլիգում, հարցրել էին հայերի մասին և նորից ձի հեծնելով գնացել էին նրանց յեակից:

Գետ ևս հետուից չորսն էլ երգելով արշաւում էին դէպի հայերը: Անցնելով հայերի ասաջ, իջան ձիերից և կանգնեցրին կարաւանի շարժումը: Հայերը սեղմուեցին իրար՝ խմբապետը փամփուշաբ դրկեց հրացանի մէջ, բռնեց նրան պատրաստի, ապա խոխաւարար դուրս կանչեց ամբողջ միջից՝ ներսէս բահանային և յայտնեց նրան իւր խիստ դատալճիւրը: «Ասի բոլոր այս հայերին, շարունակեց կատաղաբար խմբապետը, որ ինչքան փող ունեն և արծաթեղէն ու ոսկեղէն զարդեր, արծաթէ գօտիկներ և այլն բոլորը, բոլորը պէտք է ձգեն այս գլխածածկոցի վերայ: Թող մէկ մէկ մօտենան ձգեն և հեռու կանդնեն: Յետոյ ես պէտք է մի աս մի խուզարկեմ և եթէ մէկի մօտ գտնեմ մի իրեղէն, մի դրամ, երդում եմ հաղթած Աբառի գերեզմանով, որ բոլորիդ էլ կապանեմ, կկտորեմ: Գէհ, գնա՛, յայտնիր» ասաց ու ազակապեալը:

Գահանան խնդրեց, աղերսեց թշուառ հայ ժողովրդին որ խնայեն իրանց կեանքը, ձգեն ամէն բան և ոչինչ չթաղցնեն: Հայ կնօջ գլխից մի շալ փակեցին դաշտի վերայ, կողպակիչներից երկուսը կանգնեցին շալի ոջ ու ձախ և ապա հայ կանայք, աղջկուներ, աղամարդիկ մէկ մէկ մօտենում էին և զարգ ու զարգարանները պահում դցում էին շալի վերայ, այլ և դրամ, արծաթէ գօտիկներ և այլն:

Երբ հերթը հասաւ Ղահրաման Գաթոյեանցին, որ մի հարուստ վաճառական էր և որի հիւրասիրութիւնը քանիցս անգամ վայելած էր գազան խմբապետը, մօտեցաւ երկու հինգ

ուրբիանոց թղթագրամբ ձեռքին ու խնդրեց, որ մէկը իրան բաշխի, աւաղակապետը սաստիկ բարկացաւ, հայհոյեց և աւաց, սակիններ բեր և ոչ թուղթ փող և երբ սակիններ չերեացին՝ ենթարկեցին Ղահրամանին խուզարկութեան և ոչինչ չգտնելով՝ նորից հայհոյեց: Ղայնասունք, լացն ու հոժը ընկել էր հայ կանանց մէջ: Արդարացաւ Համիզ բէգի նախագուշակութիւնը:

Որ տեսարանին լուռ և անտարբեր վիպ, հեռու կանգնած Մեհրաբի բէգը իւր օգնութեան և միջնորդութեան դիմող հայերին պատասխանում էր, որ ինքն էլ վախենում է արևւնաբլուր կողոպտիչներէր և խորհուրդ էր տալիս ամէն բան զոհել, որ գոնէ արևնհեզութիւն չպատահի: Ոմանք հայերէց՝ այդ կողոպուտի ժամանակ, կարողանում էին ծածկաբար պահ տալ Մեհրաբի բէգին իրանց զարգերը: Հեղինակին պատահեց Ղահրամանի գիւղերից մէկում, գորանից չորս տարի յետոյ, այս կողոպուտին ենթարկուած մի բաղացի, որ պատմում էր թէ իւր կնոջ արծաթէ գօտին պահ է տուել Մեհրաբի բէգին և անսահման հաւատալով այդ բէգի հաւատարմութեանը, վըստահ էր, որ 10 տարուց յետոյ անդամ յետ կըստանայ բէգից իւր կնոջ գօտին:

Բոլոր կողոպտած իրեղէնները առած, աւաղակապետը նորից վերադարձաւ Բագլիզ, որ հեռու էր միայն 3 վերստ և այն տեղից իւր հոյւստար գիւղը:

Չիրդախանի մօտ այս կողոպուտի կատարուելը ամենեւին հաճելի չէր Չիրդախանի թուրքերին և նրանցից Տերունի Մահմադ Թաղին յանդիմանութիւն արաւ Մեհրաբի բէգին, որ սա չկարողացաւ կողոպուտի դէմն առնել, որով միւս հայերը կիթ շնամանան Չիրդախանցոց հետ:

Այս տեղից Մեհրաբի բէգը իւր թիկնապահներով վերադարձաւ Բագլիզ, իսկ հայերին մինչև մօտակայ Չինարբի ուղեկցեցին Չիրդախանցիք: Հայերը այստեղ էլ չմնացին անփորձ, Չիրդախանի և Չինարբուի միջավայրի անտառուտում անյայտ թուրքեր յափշտակեցին Յարութիւն Դանիէլեանցի գլխարկը և Ղահրաման Դաթոյեանցի հագուստը: Աերջինս մնաց միայն մի շապկով և վարտիքով, և ամաչում էր մանկէ հայ գիւղը: Բայց որովհետև Չինարբուի հայերը անից փախել էին 3 վերստ հեռու Ղուլալի գիւղը և առաջին գիւղում պատահեցին խոտ կրող սալապաններ, ուստի այս վերջինները Ղուլալուց բերին Դաթոյեանցի համար հագուստ: Մի քանի օր առաջ տասնեակ հազարներ թէրը՝ այսօր հագուստ չունէր մերկութիւնը ծածկելու:

Ուժանպատկ, ընչազուրկ, սարսափահար հայ փախստականները Ձինարլի հայ գիւղում զգացին, որ թէպէտ մերկ և քաղցած, բայց ազատ կարող են շունչ առնել: Հինգ օր անլուայ երեսները լուացին Ձինարլուի սառնորակ աղբիւրն ջրով, ապա դառնալով մօտակայ պատմական «Խորանաշատ» աւերակ վանքի կողմը, խաշակնքեցին երեսները, աղօթեցին ու քիչ հանգստացան, որպէս զի շարունակեն ճանապարհը մինչև Ղուլալի:

Յրուեցին տանջուած բազացիները Շամշաղինու հայ գիւղերի վերայ և մի կերպով կարողացան պահել իրանց գոյութիւնը: Որոնք ունէին այս և այն գիւղում ազգականներ, բարեկամներ, ծանօթներ, նրանք գնացին վերջիններին մօտ, իսկ մեծամասնութիւնը երկու շաբաթ մնալով Ղուլալի բաւական նեղութիւն տուին տեղացի հայերին, որ առանց այն էլ սակաւ ուտելիք ունէին: Ապա անկարող լինելով շարունակ կերակրել և ընտկարան տալու բոլոր հիւրերին էլ. գիւղի առաջաւորները—այն է Գորդէն քահանայ Ղազարեանց, տանուտէր Ստեփան Կարապետեանց, Պետրոս աէր Պետրոսեանց, Սարգիս Յակոբեան և այլք խորհուրդ կազմեցին և մասնակցելու հրաւիրեցին երկերկու ներկայացուցիչ Շամշաղինու բոլոր հայ գիւղերից, այն է Կարմիր աղբիւրից, Մովսէսից, Թովուզից, Հախումից և Նաւուրից, ուր որոշուեց բաժանել և պատուարել բազացիներին:

Սակայն պէտք է նկատի ունենալ, որ Շամշաղինը իւր գթառատութեամբ հանդերձ չէր կարող երկար ժամանակ օգնել բազացիներին, ըստ որում այդ միջոցին ինքը ճգնաժամի մէջ էր և լարուած ուժերով հերոսաբար դիմադրում էր Ղազախի վայրենի թուրք խուժանի անմիտ յարձակումներին:

Բազացիներից շատերը մեծ նեղութեան մէջ էին, հազիւ կարողանում էին ընտկուութեան համար ճարել մի գոմ, մի մարդ, մի մութ սենեակ, մի սճագին դերգաստանի համար հազիւ մի վերմակ: Ժամանակը ձմերային էր և ցուրտ, երկիրը լեռնոտ և ձիւնով ծածկուած, ուստի և բազացիներից մի մեծ խումբ պատրաստուեց անցնել Ղազախի գիւղերը, և այն տեղից, եթէ կարելի է, Թիֆլիզ: Հաւաքուեցին Նաւուր գիւղը, որ դրած է Շամշաղինու վերջին սահմանում: Այդ տեղից Քարւանտարայ գիւղը և Գիլիջանի խճուղին հասնելու համար հարկաւոր էր նախ և առաջ գնալ Վերին Աղզան գիւղը:

1905 թուի գեղեմբերի 29, հինգշաբթի Ծննդեան պատկերակենդանի վերջին օրը Բազացոց առաջին խումբը երկու ուղեցոյցի օգնութեամբ առաւօտ դուրս եկաւ Նաւուրից և իջաւ Հասան-Սու գետի ձորը: Ծարաւները կուշտ լամեցին այդ

լեռնային վճիռ ջրից, խմացրին և երեխանց, որ մինչև Վերին Աղզան այլ ևս ջուր չուզեն, ըստ որում ճանապարհի առատաջուր լեռները իրանց աղբիւրներով արդէն իսկ ձիւնի տակ էին: Կարաւանը կազմում էին 50—60 հոգի երկուսուս:

Չորից և անտասուից դուրս եկան ամայի լեռների բարձրութիւնները, որոնք գարնանը և ամառը գրախտի նման, իսկ այժմ՝ ձիւնով խորապէս ծածկուած են: Շամշաղինու թուրքերը և հայերը Աաղախի հայերի հետ իրանց տպրանքներով և ըաղմաթիւ սջխարներով ամառանոց են դուրս գալի այդտեղ իբրև արօտատեղիներ: Տղամարդիկ շալակել էին երեխանց և ըսնել կանանց ձեռքիս ու սագերի նման գնում էին միմեանց յետևից խոր ձիւնի պատճառով:

Դուրս եկան Խաչ—Քուլախ անունով հայկական աւերակ գիւղապետը՝ իւր առատ ջրերով և շրջակայ ընդարձակ արօտատեղերով: Հաւանեցին տեղը և մտադրուեցին խնդրել կառավարութիւնից նոր Բաղա հիմնել այդ տեղ: Բայց Խաչ—Քուլաղը նշանակուած էր ռուս գաղթականների համար: Դժուարութեամբ անցան ալեժածան բլուրները, վերջապէս հասան Առգաղի (Մեղուատար) բարձունքը, որ կախուած է Վերին Աղզանի գլխին:

Ահա խոր ձորի մէջ հոսում է օձապտոյտ Աղսուս գետը և նրա ափերով ոլոր մուր գնում է Գիւլիջանի գեղեցկատես խճուղին: Գետի ափին դրած է Քարւանտար գիւղը: Առգաղից սկսւում է զառ ի վայրը դէպի Վերին Աղզան: Ճանապարհ չկայ, տեղ ժոյռեր են, տեղ անտառ է, տեղ ձոր և բոլորը ձիւնով ծածկուած: Կարաւանը ոչ թէ գնում էր, այլ սողում և ով ընկնում էր, այլ ևս չէր կարողանում կանգնել սաքի վերայ մինչև մի յենարանի հասնելը:

Նոյն օրը երեկոյեան դէմ՝ վերջապէս հասան Վերին Աղզան, մի կերպ բաժանուեցին աների վերայ, տեղաւորուեցին գոմերում, խորշերում և այլն: Յերեկով գնում էին Քարւանտարայ գիւղը մի որ և է տեղեկութիւն իմանալու, ըստ որում այդ գիւղն ունի փոստատուն, հեռագրատուն, դատարան, պաշտօնարաններ. ստացւում են լրագրեր, յարաբերութիւն ունեն թիֆլիզի հետ «Աղստաֆա» կայարանի միջոցով: Մի խօսքով Քարւանտարան համարւում էր մի կենդան:

Բազայիք 15 օրից աւելի մնացին Վերին Աղզանում: Շամշաղինուց էլի նոր խմբեր էին գալի: Սրանք երբեմն մուրացկանութեան էին գնում հայ գիւղերը: Գործ էին սրնում և չէին գտնում: Քարւանտարայում թթու կաղամբի ջուր անգամ խնայում էին ըագացի աղքատ կանանց: Առհասարակ սոսկալի էր

այդտեղ բազայցիները՝ դրութիւնը*։ Քարունը բացուելուն պէս մի իրար մշակութեան դործ դասն Քարւանսարայում, օրական 20, 25 և 30 կոպէկով։

Թիֆլիզի կենդրոնական նպաստամատոյց յանձնաժողովը շատ լաւ դիտէր այս տեղի բազայցիները դրութիւնը և ուղարկում էր Քարւանսարայի տեղական յանձնաժողովի անունով ցորեն և դրամ։ Հասաւ դարունը։ Կենդրոնական յանձնաժողովը կարգադրեց, որ բազայցիները թողնեն Ղազաթ և կամաց կամաց հաւաքուեն, դնան Բաղա նորից տիրանալու և շէնացնելու։ Բայց բազայցի նպաստները ստանում էին, իսկ դնալ Բաղա խիստ դժուարանում էին։ Ղազաթի ըստը հայ գիւղերում ցրուած էին բազայցիք և մնացին մինչև 1907 թուի դարունը։

Թիֆլիզի նպաստամատոյց յանձնաժողովը 1907 թուի փետրուարին ուղարկելիք կարգաց Ղազաթի բազայցիներին, որ այդ փետրուարի 20-ից յետոյ դադարեցնելու է նպաստները. իսկ բազայցիները հեռագրով խնդրում էին Թիֆլիզի թեմակալ արքեպիսկոպոս Սաթուհեանին շարունակել նպաստները**։

Նպաստամատոյց յանձնաժողով յարգելով բազայցիներին խնդիրը, փոխեց իւր ուղարկելիքը և իւր շրջիկ ներկայացուցիչ Ս. Տէր Պողոսեանցի ձեռքով, 1907 թուի մարտին ցուցակագրեց Քարւանսարայում եղած բազայցիներին (210 հոգի) նորից բաժանեց մի հազար ռուբլի՝ այն խիստ պայմանով, որ մինչև սոյն մարտի 15-ը ամէնքն էլ գնան Բաղա։ Այս ուղարկելիքն էլ չազդեց բազայցոց, մանաւանդ նրանց, որոնք միջոց ունէին օրական 20—50 կոպէկ աշխատելու։

Բայց Քարւանսարայի տեղական յանձնաժողովը, որ դործադրում էր Թիֆլիզի նպաստամատոյց յանձնաժողովի կարգադրութիւնները, աւելի կտրուկ միջոց դառաւ բազայցիներին հայրենիք ուղարկելու։ Նա նախ յորդորում էր և վերադարձի համաձայնութիւն առնում ցանկացողներին և ճանապարհածախքը փոխանակ վերադարձողներին ձեռքը աւալու, ինքն էր վարձում ֆուրգոններ, գնացողներին նստեցնում և ճանապարհ դնում։ Այսպիսով տեղական յանձնաժողովը մինչև 1907 թուի մարտի վերջը կարողացել էր Բաղա վերադարձնել 500—600 հոգի***։

* Արշալոյս № 22. փետր. 42. 1906 թ.

** Մշակ 1907 թ. № 58 փետր. 20.

*** Մշակ 1907 թ. № 70 ապրիլի 4.

Յիշենք այստեղ, որ մենք թողել ենք Բաղլիզում և Քեշիշքեանդում բաղաջիններից մի մի խումբ, որոնց վիճակի մասին հարկաւոր է տեղեկանալ. ուստի կրկին վերադառնանք Բաղլիզ :

ԺԱ.

Ստալոզ լուրեր. Գագիկ ուսուցչի դարձը. Հայերի չուն դեպի վերին Այվլու գիւղը. Նոր յարձակումն Չարգախլուի վերայ. Բեգերի գալստի խորհրդակցութիւնը Կարաբեգովի մօտ եւ նրա սրտումները: Սարգիս Արաբաջեանի դեսպանութիւնը. Ժանդարմների պետի կարգադրութիւնը եւ հայերի նախապահորդութիւնը դեպի Չագեամ կայսրանը եւ դեպի Քիֆլիզ եւ դարձ:

Նարեշար արկածները օրեր էին այդ ժամանակ, սուտ ու զորդ լուրեր էին տարածուած ամէն կողմի վերայ, մթնոլորտը լի էր նրանցով: Առում էին, որ Ալլահեար բէգ Չիւլգազարովը և նրա ազգակիցները սպանալից և նախադուշական նամակներ ստանալով Չարգախլուի հայերից, սպասում էին, թէ մի գուցէ վրէժխնդրութեան յարձակումներ լինեն նրանց վերայ հայերի կողմից: Բէգերն զգում էին և հաւատում, որ Բագայի աւերումը կարող է անհետեանք շմալի Մեկը լուր բերեց, որ ինքը Ֆրնդղլուի ռուս մալահաններից լսել է, որ զբացել Բաշքեանդ գիւղի հայերը կաղմել են մի զօրախումբ 700—800 զինուած հոգուց բաղկացած, գալու են Բագլիզի և Քեշիշքեանդի վերայ և պէտք է այնպէս աւերեն, որ աւերակներն անգամ չերևան: Այնպիսի ժամանակ էր, որ այսպիսի լուրերին հաւատ ընծայողներ շատ կային:

Բէգերը և միւս թուրք հարուստները որոշել էին Բագայի հայերին պահելով իրանց մօտ, պաշտպանութեան պատնէշ կազմել իրանց համար: Այդպէս էին բացատրում հայերը այն բէգերի մարդասիրութիւնը, որոնք հաւաքուել էին Բաղլիզ հայերին բաժանելու և պահելու իրանց մօտ: Այս նպատակով էին եկել Կոյլասարցի Սէտուն բէգ Չիւլգազարովը, Ալլահեար բէգի որդի Մամմադ բէգ Չիւլգազարովը և ուրիշները: Այդ նպատակով էլ իրրև թէ Համիդ բէգը չէր թողնում հայերին զնալ Ղուլալի և այլն:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, Ղուլալի զնացող հայերից յետոյ մնացել էին դեռ մօտ 50 հոգի, որ Մամմադ բէգի հրաւերով պէտք է զնային Քեշիշքեանդ և միանային այն հայերին, որոնք Գրեգոր քահանայի հետ արդէն այնտեղ էին: Էնց այդ առաւուտ, կիւրակէ, նոյեմբերի 27 Բաղլիզ եկաւ 7 թիկնա-

պահներով շրջապատուած Վերին Այփուեցի, յայտնի Բէօուզ ազատ Կարաբէգովը և ղիմելով իւր վաղեմի ծանօթ ծերունի Անտօն Շուշանեանցին՝ պատուիրեց, որ սա իւրայիններով պատարասուի իւր հետ Այփուզ գնալու և աղայի մօտ ընտելուելու: Աւրեմն, բացի Քեշիշքեանքը հայերի համար նորից մի ընտելավայր ստեղծուեց: Այգպէս էլ եղաւ: Անտօնն ընտրեց 31 հոգի երկու սեւից և պատրասուեցին երեկոյեան գնալ Վերին Այփուզ, իսկ միւս բաժինը Քեշիշքեանք:

Սակայն սրանով Բագլիգը չզրկուեց հայերից: Բագլիգի բաժինը էլի մնաց: Ինչպէս վերը տեսանք, բէգի կացարանում առանձին մեծարևում էին Ղահրաման Տէր Աբրահամեանցը, ուսուցիչ Գագլի Տէր Աստուածաբեանցը և մի երկու ուրիշները և սրանք փակուած իրանց ընտելավայրում, չէին խառնուում միւս հայերի շարժմանը և մտազիր էին գնալ Փանձակ: Գագլի ուսուցչին մինչև անգամ ժամանակաւորապէս յանձնուած էր Ղահրաման բէգի երեխանց կրթութիւնը: Բագլիգ գալուց 20 օր յետոյ Գագլի ուսուցիչը վերջապէս կարողացաւ մի նամակ հասցնել Փանձակ իւր հօրը, Մկրտիչ քահանային, որ մինչև այդ ժամանակ տաշուրում էր անյայտութեան մէջ կորած որդու ճակատագրի համար: Նամակի հիման վերայ ժողովրդական դպրոցները վերատեսչի միջնորդութեամբ Գենեբալ նահանգապետ զինեբալ Զէյշերը իսկոյն Բագլիգ ուղարկեց թիկնապահներով հանդերձ Փանձակի գաւառապետին, որ և յաջողութեամբ տարաւ Փանձակ Գագլին և իւր ընկերներին:

Փանձանք կրկին Բէօուզ աղայի խմբին: Երեկոյ է, շարժումն սկսուեց դէպի Վերին Այփուզ, որ հեռի է 15 վերտաշափ: Բէօուզ աղան հրամայեց իւր թիկնապահ թուրքերին, որ անգոր երեխանց վերցնեն իրանց գաւառը: Առաջից գնում էին Բէօուզ աղան և թիկնապահները մի մասը, իսկ յետևից միւս թիկնապահները, որպէս ղի մէջ տեղ գնացող հայերից ոչ ոք յետ չմնայ և չկորչի մթութեան մէջ: Հայերը զրոյց էին անում շատ կամաց, որ օտար թուրքերը չլսեն և յարձակում չզործեն, իսկ թիկնապահները խօսում էին իրար հետ քարձօր և այլ նիւթերի վերայ:

Հանելով իւր ընտելավայրը՝ Բէօուզ աղան հրամայեց ծառաներին մարքել իւր տան գետնափոր ներքնատունը, սիրուել ալաշուղի թաղիքը՝ զրան պարկելու և լուսաւորել ներքնատունը մի հատ սև նաւթի ճրագով: Ընթրիքին տուեց մի փոքր հաց: Քնելու համար հիւրերը չունէին զրայի ծածկոց, իսկ գլուխների տակ գրեւ էին մի մի քար: Առաւօտը Բէօուզ աղայի հրամանով երկու հայ կին ստացան ալիւր և սաջի վե-

բայ հաց թխեցին հայերի համար: Երբեմն Բէռուզ ազան ինքը մանոււմ էր ներքնատուն, սիրտ ու յոյս էր տալիս հայերին, երբեմն էլ իւր մօտ էր ընդունում իւր վազեմի ծանօթ Անտօն Շուշանեանցին: Ապա ցամաք հացին աւելացաւ և պանիր:

Այվուռ գիւղացիներից մօտ հարիւր հօգի, ռաից մինչև գլուխ ղինուած, Գեկտեմբերի 2-ին, ուրբաթ գնացին Չարդախլու գիւղի վերայ կռիւ: Նրանց պարագլուխներն էին Հաջի-Մուսա, Հաջի-Ալին, Ղարա Իսայ և մի քանի նշանաւոր կարգացողներ: Եղանակն ամպոտ էր, մօտիկ վայրերն անգամ չէին երևում: Նոյն օրը՝ Երեկոյեան դէմ կռիւ գնացողները վերադարձան խիստ կոտորած սրտով: Չարդախլուի վերայ յարձակումն եղել է շատ անյաջող թուրքերի համար, ըստ որում թուրքերի ատելով ամպով ծածկուած ապրածութիւնը և հայերի զիրքերը լաւ չէին երևում, ուստի յարձակողները յանկարծ ընկել են զիրքերի շրջանը, շրջապատուել են հայերից և մեծ կորուստ են ունեցել, աւելի քան 20 հոգի սպանուած: 14 զիակ միայն կարողանում են ձիանց պոչերին կապել և քարշ տալ մինչև Այվուռ: Հաջի Մուսան, զբօշակակիր մօլլան, Հաջի-Ալին, Ղարա-Իսան և ուրիշ նշանաւորներ կորել են, չեն վերադարձել, չգիտեն նրանց տեղը: Չարդախլուից սպանուել է միայն մի երիտասարդ-Շամիր Մարկոսեանցը:

Այս կռուի հետևեալ օրը, շաբաթ, Գեկտեմբերի 3-ին, յայտնի չէ թէ հրատարով՝ թէ ինքնաբերաբար ժողովուեցին Բէռուզ ազայի մօտ Ալահեար բէգ և Համիզ բէգ Զիւլգադարովները, Շամբուրեցի Հիւսէին բէգը, Կոյլասարցի Կազիբ տանուտէրը, Բահրամ բէգ Կարաբէգովը և ուրիշ շատ բէգեր և առաջաւոր մարզիկ, թւով աւելի քան 15 հոգի և խորհրդի կանգնեցին ամբողջ օր և ամբողջ գիշեր Բէռուզ ազայի տան դահլիճում:

Խորհուրդը և վիճաբանութիւնը պատուում էր Չարդախլուի անյաջողութեան շուրջը: Ալահեար բէգը այն միտքն է յայտնում, թէ ժամանակ է վերջ գնել կռիւներին: Բէգերի այս խորհրդին զանազան մարզիկ զանազան մեկնութիւն էին տալիս: Ոմանք ասում էին, որ խորհուրդը կազմուել է նոր յարձակումներ կազմակերպելու, և թուրքերից բռնի փող հաւաքելով՝ զէնքեր բերելու, ոմանք ասում էին, որ այդ ժողովում վճռուել է վերջ տալ յարձակումներին: Բայց երևում է, որ հաւանականը յարձակումներին վերջ տալն է եղել:

Գաղանի խորհրդի հետևեալ օրը, կիւրակի առաւօտ, հայերին դուրս բերին բաց օդի մէջ, կանգնեցրին շալքով՝ որ Ալահեար

բէզը տեսնի: Այգպէս էր հաղորդել հայերին երիտասարդ Ջար-
բայիլ բէզը-Բէօուզ աղայի սրդին: Հայերը կանգնեցին այն
պատշգամբի դէմ, ուր լսմբուէլ էին գազանի խորհրդի անդամ-
ները: Հայ երեխայքը լալիս էին: Հայ կանայք՝ ճանաչելով
Ալլահեար բէզին՝ թուրք լեզուով դիմեցին նրան կէս յանդի-
մանական ձևով, թէ ինչի նա իրանց չպաշտպանեց և այս օրին
հասցրեց: Ալլահեար բէզը պատասխանեց՝ թէ «Սաբաբի
տունը Աստուած քանդի, ևս այստեղ չէի, գնացել էի Գան-
ձակ նասանգապետի պատուէրով»:

Ալլահեար բէզը ըստ սովորութեան յոյս տուաւ հայերին
և Բէօուզ աղային պատուիրեց, որ հայերին լաւ պահեն և զո-
մից տանեն մի այլ բնակութիւն: Ապա ժողովը ցրուեց:

Գեղանմբերի Ծ-ն էր, երկուշաբթի օր: Բէօուզ աղան զո-
մից կանչել տուեց վերև՝ իւր բնակարանը՝ բազայի Սարգիս
Աբաբաջեանցին, որ իսկոյն գնաց: Գահլիճուժ, Բէօուզ աղայի
առաջ շրջան էին կազմել Այվիլուեցի շատ թուրքեր: Պարա-
զլուլն էր Կազիբ տանուաէրը: Բոլորը լուռ էին և նայում էին
Աբաբաջեանցի վերայ, իսկ ուս դեռ ևս ոչինչ չգիտէր:

«Սարգի՛ս, դիմեց նրան Բէօուզ աղան—ձեռքին բռնած մի
նամակ—երեք օր առաջ Չարդախլուի կուում* անյայտ կորել
են Հաջի Մուսան և Կարա Իսան և մինչև օրս չեն երևում:
Նրանց որդիքը և ազգակիսնները ահա հաւաքուել են այստեղ
և խնդրում են իմ միջնորդութիւնը: Ես կամենում եմ ու-
ղարկել քեզ Չարդախլու և անձամբ տանել այս նամակը և
տալ տանուաէրի հօրը, Ճերուէի Պօղոս Բաբաջանեանցին, իմ
կողմից էլ բարև: Սոյն նամակով ես խնդրում եմ Բաբաջա-
նեանցին և զու էլ բերանացի կասես իմ կողմից, որ եթէ Հաջի
Մուսան և Կարա Իսան կենդանի են թող արձակեն, իսկ եթէ
մեռած են, թող տան նրանց զիալները: Դու, շարունակեց
Բէօուզ աղան, պէտք է գնաս և վերադառնաս այս թուրքերի
և Հաջի Մուսայի որդի Իսայի հետ: Քո կեանքիդ երաշխաւորը
ես եմ, ըստըզիկն ապահով եղիր, որ այս մարդիկ և Իսան ան-
վտանգ քեզ կտանեն և կբերեն. քեզնից աւելի յարմար մտրդ
ես չեմ կարող գտնել: Այսօր կգնաս և վաղը կվերադառնաս»:

Մինչև այդ բոպէն լուռ Սարգիսը պատասխանեց աղային
թէ՛ եթէ զօւ ուղարկում ես, ես կգնամ: Թուրքերը ուրա-
խացան և կրկնեցին միահամուռ, որ կեանքի մասին լինի ապահով:

* Մանօթ, Վերջին յարձակումը Չարդախլուի վերայ կրկն է 1906
Յուլի Յունուարի 18, տես Մշակ № 32-1906 Թ. Մարտի 9, Դ. րաթ.
Մ. յօդուածը Չարդախլուից:

Սարգսին տարան անյայտացած Հաջի Մուսայի տունը, որ 3—4 վերստ հեռու էր Բէօուզ աղայի բնակարանից: Հաջի Մուսայի տանը Սարգիսը խիստ կասկածեց, թէ մի դուռէ վրէժ-խնդրութեամբ սպանեն իրան իբրև հայի, բայց երբ հիւրասիրեցին հացով ու մածնով, այն ժամանակ կասկածը փարատուեց: Սարգիսը 7 ձիաւորով ընկաւ ճանապարհ գէպի Չարգախու: Ասլա հասան Մեջլոււմլար թուրք օրայի գոմերը, որտեղից սկուում է Չարգախուի հողաբաժնի սահմանը, 14 վերստ տարածութեամբ մինչև Չարգախու գիւղը:

Կանգ առան այդտեղ: Ժամանակը կէս օրից գէպի երեկոյ էր. թուրքերը մնացին այդտեղ, իսկ Սարգսին ցոյց տուին Չարգախու տանող ճանապարհը և պատուիրեցին նրան, որ վաղը մինչև կէս օր կսպասեն նրան այստեղ և վերադարձին, հեռուից, իբրև աղիանշան պէտք է ծածանի օդում իւր կարմիր թաշկենակը և սրանք կարճակեն մի հրացան, որ չը լինի թէ Սարգիսը ընկնի այլ թուրքերի ձեռքը: Այս պայմանանշաններից յետոյ Արաբաջիանը ոտով ընկաւ ճանապարհ և երեկոյեան աղջամուղջին հասաւ Չարգախու:

Նամակը յանձնուեց ըստ պատկանելոյն: Նա գրուած էր ուստերէն. կարգաց և բացատրեց տեղական քահանան հասարակութեան մէջ, որ հաւաքուել էր օրուայ չար ու բարիի վերայ խորհելու: Այդտեղ էր և բազացի Գրիգոր քահանայ Տէր Արրահամեանցը, որ գեսպանութեամբ եկել էր Ալլահեար բէզ Չիւլիզադարովի կողմից:

Առաւօտը պատրաստեցին Բէօուզ աղայ Կարաբէգովի անուանը մի նամակ, որի բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. «Ձեր ուղած մարդիկ մեզնում չկան, դուռէ մնացած լինին կռուի դաշտում. նախքան ընդհարումները մեզնում կային 43 թուրք ծառաներ, որոնց մենք իւր ժամանակին անվնաս դարձրինք իրանց բնակավայրերը, իսկ եթէ Ձեր ուղած մարդիկ լինէին մեզ մօտ, մենք ուրախութեամբ կարձակէինք նրանց, ինչպէս դուք ապահով պահում էք այժմ մեր հայերին: Հաշտութեան մասին, որ առաջարկում էք, մենք ընդունում ենք շնորհակալութեամբ. եթէ դուք չյարձակուէք մեզ վերայ, մենք էլ չենք յարձակուիլ ձեր վերայ և կլինի հաշտութիւն: Բայց եթէ Գուք, Բէօուզ աղա, գաւազանի ուժով թուրքերին ստիպէք կռիւ մղել մեր դէմ, հաշտութիւն չի կայանալ և մենք միշտ պատրաստ ենք կռուելու. ձեր ամեն մի նամակարեր թող վստահութեամբ գայ մեզ մօտ և ապահով լինի իւր կեանքի մասին, մենք ապահով կընդունենք և ապահով կըսարձենք: Ընդունեցէք մեր հաւատարեքը:» Նամակը գրած էր ուստերէն:

Նամակը յանձնեցին Արաքսացիներն և հեռաւոր տեղից եկած մի հասարակ զինուոր մասնաւորապէս խորհուրդ տուեց Սարգսին, որ աշխատեն հեռանալ Բէօուզ աղայի մօտից, որովհետեւ մի խումբ զինակիրներ իրան հետ մաղկիր են յանկարծակի հիմնադրատակ անել Բէօուզ աղայի տուն ու տեղը, ի վրէժ Բաղայի աւերմանը: Սակայն հայերի Այվուզի շուտ կամ ուշ հեռանալու հարցը կախուած չէր հայերից իրանցից:

Երկու ուղեցոյցների ընկերակցութեամբ յետ դարձրին Սարգսին, որ սահմանին մօտեցած, ըստ ըստաւ դաշտի մի բլուրի վերայ և ծածանեց օդի մէջ կարմիր թաշկինակ փայտի ծայրին, որին հետեւեց հրացանի թնդիւնը: Իսկ հրացանի կիսից բռնած, դաշտի մէջ, նշանակեալ տեղը վաղուց արդէն կատարաբար յետ ու յառաջ էր պտտուում և անդադար սպասում Սարգսի մօտենալուն: Սարգիսը հասաւ. Իսկ ընկաւ նրա վրին և արագ հարցրեց «Բաշընդա դէօննում, Հաջի-Մուսադան ըր խաբար» (զլխովդ պտտուեմ, հաջի Մուսայից մի լուր): Սարգիսը ըացատրեց բերանացի, ինչ որ լսել էր, իսկ նամակի մէջն էլ ինքը չգիտէ, կասի Բէօուզ աղան: Իսկ կատարաբար այլալուեց և նկատելով այդ 7 ուղեկիցներից մինը ոմն քերթալայ՝ Սարգսից վտանգը հեռացնելու նպատակով աւելացրեց թէ «մեր մարդիկը կենդանի են և այդ հային իբրև օտարի՝ չեն յայտնել, ինչ ալլահ, մեր մարդիկը կազատուեն»: Այսպէս յուռազրեց քերթալայը և ընկան ճանապարհ: Բէօուզ աղան շնորհակալ եղաւ, կարգաց նամակը և ըացատրեց ըվանդակութիւնը:

Այդ օրը հայերին ներքնատնից բերին բէգի կացարանի մօտ մի առանձին սենեակ, ուր բէգի կանայք և հայ կանայք այցելում էին իրար: Հայերը երբեմն ստանում էին և միտ: Այվուզի թուրքերը ասելութեամբ էին նայում Բէօուզ աղայի հայ հիւրերի վերայ: Այվուզի ընակիչներից մէկը մի հայ կին իւր երեխանցով իբրև ծանօթի տարել էր իւր տունը պահելու, ըայց իւր հաւատակիցների ոմանց սպառնալիքներից ստիպուած երկու օր յետոյ նորից բերեց հայերի մօտ, Բէօուզ աղայի տունը:

Իւր տան ընակիչ հայերին Բէօուզ աղան ցոյց տուեց մի ծծկեր մանուկ, որին, ինչպէս ինքն էր պատմում, բերել էր Բաղայից, նրա աւերման երկրորդ օրը, ուր դնացել էր նա իւր երկու որդու հետ Բաղան տեսնելու: Մեկը մերտաեանցի տանը, երկու սպանուած կանանց ղիակների արանքում այդ մանուկը լալիս է եղել: Բէգի տանը այդ մանուկը կերակրուում էր կաթի պտուկով: Ծնողները յայտնի չէին, որ բէգը վերադարձնէր մանկանը, ըայց կարծիքով նրա հայրը Ղահրաման Յո-

հաննիսեանցն էր, որ այդ միջոցին Շամշադինումն էր և այն-
տեղից դնացել էր Քարվանսարայ գիւղը: Բէօուզ աղայի մօ-
տից հայերի գնալուց յետոյ այդ մանուկը արգէն մեռել էր:

Հայերը մնացին Այվլուում էլի մի քանի օր և այդ ժա-
մանակ Բէօուզ աղայի մօտ ձի առնելու եկել էր մի զինուո-
րական ռուս, պօլիդիական ձիաւորների ուղեկցութեամբ: Նա
տեսնելով հայերի նեղ դրութիւնը և առհասարակ դրանց ներ-
կայ վիճակը՝ հարց առաջարկեց Սարգիս Արաքաջեանին, թէ
քննէն մտադիր անելու այդ հայերը: Սարգիսը պատասխա-
նեց, որ այժմ իրանք նման են վանդակի մէջի թռչունին, որ
հնար չունենալով դուրս թռչելու, գլուխը շարունակ զար-
կում է վանդակի պատերին: Մենք էլ հնար ունենայինք՝ կը
գնայինք այստեղից, ըստ որում ըացի այն որ անձամբ նեղու-
թիւն ենք տալի ըէգին, վախենում ենք, որ մեր պատճառով
մեզ առող թուրքերը վնաս տան մեզ պատուպարողին:

Յայանուեց, որ զինուորական հիւրը Քանձակի ժանդարմ-
ների պետն է և պատուիրեց, որ պատրաստուեն վաղը իւր
հետ, Բէօուզ աղայի ուղեկցութեամբ դնան Զագեամ կա-
յարանը: Բայց, որպէս զի սպանուած թուրքերի ազդակիցները
հայերին տեսնելով չթշնամանան Բէօուզ աղային, յետոյ այս
կարգադրութիւնը լիտսուեց: Ժանդարմների պետը խոստա-
ցաւ օգնել և ինքը դնաց Քանձակ:

Նեառեալ օրը դերմանական Անենֆելդ գաղութից եկան
35 կազակ մի ուրեաղնիկով, ժողովեցին հայերին դէպի երկա-
թուղին: Հաւ երեխայքը ցրտից ու քարերից պաշտպանուելու
համար փաթաթում էին իրանց ոտերը հին՝ դէն ձգած շորի
կտորներով, թաղիքով ևլն: Բէօուզ աղայի ըացակայութեամբ
հայերը անհուն շնորհակալութիւն մատուցին աղայի կնոջը,
խնդրեցին հալալ անել կերած հացը ու ընկան ճանապարհ:
Ամենից առաջ դնում էր մի կազակ. նրա յետեից երեքը իրար
կողքի, մնացեալները շրջան կազմելով ներս առան հայերին:
Կանայք և երեխայք այդ ըսպէին սկսեցին հեկեկալ և լալ, վա-
խենում էին ճանապարհի վտանգից: Շարժուեցին դէպի Զա-
գեամ կայարանը 4 վերստ հեռու: Հասնելով մի թուրքի օրա
3—4 անից, ուրեաղնի՛ր հրամայեց կազակներին հրացանները
պատրաստեն, ըաց օշինչ վաճառ չեղաւ: Արեաղնիկը կազակ
ուղարկեց թուրք պրիստաւին և ճանապարհի վերայ ոտրածնիկ-
ներ կանգնեցրին: ճանապարհին կաղաղները երեխանցը հաց էին
բաժանում իրանց պաշարից:

Կայարանի պահապան զինուորների սպան կայարանի դաս-

լինում անդաւորեց հայերին և 6 հրացանաւոր զինուոր նշանակեց նրանց վերայ: Բարի սպան շայով, հացով և մսեղէն կերակուրով կերակրեց և թուրք խանութներում նուէր փողովեց ու յանձնեց հայերին 28 ուրլի, որից 2 ու ծախուած էր շայի շաքարի վերայ: Թուրք խանութպանները հաց կամ շաքար էին նուիրում, իսկ ուրս քանուորները սանամաններ էին բաժանում երեխանցը: Հետեւեալ օրը պատահեց այն քերքալայը, որ ուղեկցել էր Արարաջեանին դէպի Չարդախլու. նա մտրթեց մի ոչխար և կերակրեց հայերին: Հայերը Բէուդ աղայի տանը մնացին ուղեղ 21 օր:

Այդ ժամանակ երկաթուղու յայտնի գործադուլն էր և միայն մի գնացք էր շարժոււմ կայարանապահ զինուորներին հաց մատակարարելու: Եւ անհ հէնց այդ գնացքով 6 զինուորի հսկողութեամբ հայերին հասցրին Աղսաաֆա և այս անգից մի այլ սպայի հսկողութեամբ նոյն գնացքով հասցրին Թիֆլիզ երեկոյեան 9 ժամին:

Թիֆլիզի կայարանը գործադուլի պատճառով լիքն էր զինուորներով: Թուր սպան հայերին խուզարկեց զէնքի կողմից. Հայերն էլ սպաների դուրսը շարժելու համար յայտնում էին քաղացի լինելը: Աւզում էին հայերին դուրս քշել կայարանից, քայց աղերսանքով մնացին դիշերը և նրանց պահում էին հայ զինուորները:

Առաւօտը պատահեց մի քաղացի, եկաւ և Մեծորք քահանան, որ եկւոր հայերին շայով առքացնելուց յետոյ առաջնորդեցին դէպի Սօլուակ՝ Ղորղանեանի տանը, ուր ճաշարանն էր և ուր արդէն կային զանազան վայելից հաւաքուած փախստական հայեր աւելի քան 300 հոգի:

1906 թուի յունուարի 3-ին քացուեց երկաթուղին և յունուարի 15-ին այս քաղացիք ցրուեցին, ոմանք Հաւլաքար կըսգէնցոց մօտ, ոմանք Շամշադին և ոմանք Գանձակ և այս անգերից կրկին Բագա:

ԺԲ.

Հափիմեանի և Բասումեանի սպանութիւնը. Ալլանեար բեգը և Գրիգոր Բահանան. Վերջինիս համակը. Ալլանեար բեգի նամակը. Բաղայի վնասների հատուեցուցակը: Տխուր հանդէս:

Վերը յիշատակուեց, որ Բագայի փախստական հայերի մի մասի համար ստեղծուեց էլի մի բնակավայր Քէշիշքեանդ գիւղում Ալլահեար բէդ Զիւլքաղարովի հովանաւորութեան տակ:

Այդանդ հաւարուեցին մինչև 60 հոգի երկսեռ հայեր: Իրանց պարագլուխն էր Գրիգոր քահանայ Տէր Աբրահամեանցը, որի գերդաստանը տարագրութեան էր գնացել Շամշազինու և Ղազախի հայ զիւղերը: Քէշէշքեանդի հայերի մեծամասնութիւնը այն երկսեռ հայերն էին, որոնք գերի էին բռնուած մերձաւոր թուրք գիւղերում (Իրմաշլու, Խըննալու և այլն) և որոնց Գրիգոր քահանայի միջնորդութեամբ ազատել և ժողովել էր Ալլահեար քէդ Զիւլպազարովը:

Չնայելով այդպիսի հոգի պաշտպանին, որպիսին Ալլահեար քէդն էր, վերջինիս հովանաւորութեան ներքոյ եզած հայերը այնքան էլ ապահով չէին: Իրանցից Պետրոս Հաբիմեանց և Յոհաննէս Բարտումեանց Աղբլլանց Պետրոսի և Պլոնիկիանց Իվանի հետ քաղցած լինելով գնեւ էին ջրագացից մի քանի ըուռ ալիւր և իրանից հաց թխելու համար ծածուկ մտել էին ծանօթ թուրքի տուն: Պիշեր ժամանակ ըագլիգեցի երկու թուրք բռնութեամբ և նենդութեամբ ձերբակալում են հայերին և տանելով Չագեամ գետի ափը, սպանում են Հաբիմեանին և Բարտումեանցին, իսկ միւս երկուսը մի հրաշքով ազատոււմ են: Այս վրիժառութիւնը տեղի է ունեցել այն պատճառով, որ այդ սպանողներն մի ազգակից սպանուել է Բագայի աւարի ժամանակ յայտնի չէ հայի գնահից թէ թուրքի:

Այս բանը շատ զայրացրեց Չարգախլուի հայերին և աւելի ևս գրգռեց իրանց Ալլահեար քէդի դէմ, որ յանձն էր առել պատասպարել ըագացի թշուառ հայերին, ըայց չէր ապահովել իրանց կեանքը: Պուրքերի յարձակումները ու սպանութիւնները հայերը համարում էին հետեանք ազգեցիկ մարդկանց թելադրութեան. լրագրերի * թղթակիցները դովելով այդ առաջաւորներին մի քանիսին և պախարակելով միւսներին՝ աւելի հաստատում էին հայերի կասկածը:

Չարգախլուի պաշտպան, լաւ կազմակերպուած ազգիկ խումբը չէր ուզում ներել Ալլահեար քէդին, որ հրաւիրուելով Բագա (գլ. Գ.), միամտացրել էր ըագացիներին, խոտացել էր իւր հովանաւորութեան տակ առնելով՝ անվտանգ պահել, ըայց չէր կարողացել կատարել իւր խոտամբ. նրա այս վարմանց համար և, «առամն ընդ առաման» ոկղբունքով առաջնորդուելով՝ հայկական խումբը յաջող ըողէ էր սրտնում պատճելու այդ և միւս քէդերին. և չէր թաղցնում իւր զիտաւորութիւնը. ուստի Ալլահեար քէդը ամեն կերպ աշխատում էր հաշտութիւն կայացնել

* Արշարյոյ, 1906 թ. № 2. Յունուարի 4-ը:

** Նոր—Կար 1906 թ. № 1. Յունուարի 6-ը:

չարդախլուեցոց հետ և այդ նպատակի համար բէգը հաճութեամբ գերիներ էր փրկում, ժողովում էր նրանց իւր շուրջը, թաղել էր ապլիս Բազայում ցրուած հայ սպանուածներին և Գրիգոր քահանային, իբրև կարևոր մարդու, պահում էր իւր մօտ և դեսպանութեամբ ուղարկում էր չարդախլուեցոց մօտ:

Չարդախլուեցիք չէին ցանկանում, որ փրկուած հայերը մնան Քեշիշքեանդում կամ միւս բէգերի մօտ և վայելեն նրանց մարդասիրութիւնն ու հովանաւորութիւնը: Թող զնան հայ գիւղերը, թող չարքաշ կեանք վարեն, միայն թէ չմնան քարերար բէգերի մօտ: Եւ այն հայերը, որոնք շարունակում էին մնալ բէգերի մօտ, որոնց թւում և Տէր Գրիգորն ու նրա եղբայր Ղահրամանը և շատերը, կասկածելի էին համարուում չարդախլուեցոց աչքում:

Երբ Գրիգոր քահանան դեսպանութեամբ եկաւ չարդախլուեցոց մօտ, նրանից պահանջեցին, որ վերադառնայ Ալլահեար բէգի մօտ և զուրս ըբրի Քեշիշքեանդից հայերին: Արդարև Ալլահեար բէգը չընդդիմացաւ, արձակեց 56 հայերից 27-ին գէպի Ղուլլալի, 23-ին գէպի Չարդախլու, իսկ մինին միայն պատանդ պահեց իւր մօտ, այդ Գրիգոր քահանան էր: Վերջինս, իբրև բէգի դեսպան, պատմեց Չարդախլուում հասարակաց խորհրդի առաջ գործերի դրութիւնը և խնդրեց ներկայացուցիչներ ուղարկել Ալլահեար բէգի մօտ, փոխադարձ հաշտութիւն կայացնելու: Ընտրուեցին և զնացին Քեշիշքեանդ պ. Մանասեանցը և տանուտէր Պետրոս Բաբաջանեանցը. ուղեկցեց և Տէր Գրիգորը:

Այդտեղ թէև առերես հաշտութիւն կայացաւ, բայց ոչ չարդախլուեցիք հանեցին իրանց սրտից սխը, և ոչ Ալլահեար բէգը փարատուեց սրտի ահից: Գրիգոր քահանան չափից զուրս աշխատում էր փոխադարձ հաշտութեան օգտին, որպէս զի իւր անձն ազատի և զնայ իւր գերդաստանի մօտ: Բայց Ալլահեար բէգը յամառութեամբ պահում էր նրան: Աւղարկեց քահանային Բազայի տւերակները, որ ցրիւ զխակները ժողովի և քրիստոնէական ծիսով թաղի: Այդ էլ կատարեց քահանան, բայց էլի չկարողացաւ ազատութիւն գտնել: Քանիցս քահանան աղերսանքով, մինչև անդամ արտասուէն աչքերին զիմեց բէգի գթութեանը, խնդրեց ազատութիւն, բայց բէգը մնաց անդրդուելի: «Մինչև անդամ լաց ու սուգ էի անում, որ ազատի (բէգը), շեղաւ», գրում է հեղինակին քահանան իւր նամակի մէջ 1907 թուի յունիսի 18-ին:

Անտանելի էր քահանայի զրութիւնը: Մի կողմից դերդաստանի անյայտութիւնը տարագրութեան մէջ, միւս կողմից իւր կաշկանդուած կացութիւնը Բէգի մօտ, նրբորդ կողմից այն

յամառ կասկածը, որ ունէին նրա վերայ Զարդախուի և այլ տեղի հայերը: Իսկ Ալլահեար բէգը մեծայոյս էր, որ քահանայի միջնորդութեամբ ինքն իրան կարող է արգարացնել Քանձակի ու Թիֆլիզի հասարակութիւնների առաջ, որոնց արդէն լրագրութիւնից յայտնի էր նրա կատարած քաղաքականութիւնը:

Այս ուղղութեամբ Ալլահեար բէգը վերջին փորձը արու: Նա գերդատտանով հանդերձ առժամանակ տեղափոխուելով Թիֆլիզ՝ տարաւ իւր հետ և Գրիգոր քահանային, որ սատեակցի տեղական հայ և ռուս խմբագրութիւնների հետ և անձամբ վկայի բէգի արձեւութիւնը, մարգասիրութիւնը և գթասրտութիւնը: Ասկայն քահանան չփոտահացաւ այդ անելը: Միայն «Նոր-Պարի» մէջ 1906 թուականի յունուարի 6-ին № 1 նա հրատարակեց Բագայի աւերման մասին նամակը, որի մէջ գովասանք չէր լինայել Զիւլգաղարով բէգերի և առանձնապէս Ալլահեար բէգի մասին:

Նա ի միջի այլոց գրում է.

«... Բէգը (Ալլահեար) գնում է Զադեսափ կայարան, հաւաքում է բոլոր շրջակայ բնակչութեան միջի իշխաններին և բէգերին, խնդրում է չկռուել հայերի հետ և մանաւանդ Բագա գիւղի վերայ չյարձակուել. բոլորն էլ երգում են, խոտանալով որ Բագա գիւղի վերայ չեն գնալ: Միայն խնդրում են, որ բէգը գնայ Քանձակ հայերին և մուսուլմաններին հաշտեցնելու. Զիւլգաղարովը հաւատալով իւր կրօնակիցների երգմանը, գնում է Քանձակ: ... Միւս օրը, ամսի (նոյեմբեր 5 թ.) 23 էլի շրջապատեցին (Բագա) և մի քանի դրօշակ ձեռքներին՝ սկսեցին հրացանածգութիւն. ... Այդ գիշերը (նոյեմբ. 23) հազիւ կարողացայ 500 հոգի ազատել և փախցնել դէպի Համիզ բէգ, Մեհրալի բէգ և Աղիլ բէգ Զիւլգաղարովների առէն: Այստեղ մեզ սիրով ընդունեցին. տեսնելով թշուառներին զրութիւնը, նրանք էլ էին արատաւաք թափում մեզ հետ: Յիշեալ Զիւլգաղարովները մորթեցին երկու պարաբա կով և կերակրեցին բազմաթիւ ժողովրդին:

«... Միւս կողմից դուրս եկաւ Ալլահեար բէգ Զիւլգաղարովը մի քանի վիրաւոր կանանց հետ՝ զրկած մի 15 օրական մանուկ, որի մայրը չկար: Բարետիրա բէգերը սրանց զրութիւնը տեսնելով՝ լաց էին լինում կանանց հետ: Մի քանի վիրաւոր կանանց և մանկանը տարաւ Ալլահեար բէգը, իսկ 200 հոգուն տարաւ Համիզ բէգը: Մի քանի օր նրանց լաւ կերակրելուց յետոյ՝ ուղարկեցին Կամշաղինի վիճակի Ղուլալի գիւղը... Ալլահեար բէգ Զիւլգաղարովը իւր տարած մանկանը յանձնեց իւր կնոջը և պատուիրեց լաւ պահել, մինչև մօրը

դանի: Բարեխիղճ խանութը սկսեց կալի կաթով պահել մինչև 16 օր: Պէտք էր ասանել, թէ բէգի ազջիկներն ինչպէս էին մանկանը գրկած համբուրում, մանկանն անուանեցին Վարապետ: Վերաւոր հանանց վէրքերն ինքը խանութն էր լուսնում և իւր ազջիկները դեղ էին դնում և փաթաթում: Երեք շաբաթ պահելուց յետոյ նոր շուրեր հագցրին և ուղարկեցին Չարգաւալու գիւղը*:

Այն, ինչ որ Գրիգոր քահանան յեւտաւում է իւր նամակի այս կտորներին մէջ, արգէն վերքը բացատրուած է պատմութեան ընթացքում: Տեղեկութիւնները հուաքուած են ըստ լսողին ուրիշ ազբիւրներից և ընթերցողին կմնայ համեմատել այս ազբիւրները Գրիգոր քահանայի ասածների հետ:

Այս նիւթի վերաբերութեամբ մենք ունենք և այլ բացատրութիւններ: Գրանք իւր, Ալլահեար բէգի խօսքերն են, որ ապագրուած են նրա նշանաւոր նամակի մէջ Тифлисскій Листок-էն ուսերէն թերթում հրատարակուած և սրի թարգմանութիւնն աճա այս է:

«Պարոն խմբագիր»:

НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ թերթից արտատպուած էր Тифл. Листок-էի 1906 թուի № 18-ում, թէ ամսի 21-ին հայերից մի պատգամաւորութիւն է ներկայացել Փոխարքայի գննուորական մասի օգնական գեներալ — լէյտնանտ Մալամային և նրան ներկայացրել է Ղազարի գումառի Բարվանտարայ գիւղից, յունուարի 20-ին ստացած մի հեռագիր: Հեռագրի մէջ ասուած է, որ Խըննալուից մի քանի թուրք զերի են հայերի մօտ, իսկ կալուածատէր Ալլահեար բէգ Չիլգազարովի մօտ գերի են քահանայ աէր Աբրահամեանցը և ազրոնոմ** Դանիէլեանցը, գիւղացի մաշաֆ Հասան Չիլգազարովի մօտ գերի են Աւետիս Ասնեանցը իւր գերգաստանով 5 հոգուց և Գրիգոր Աբրահամեանցը նոյնպէս իւր գերգաստանով: Պատգամատուրները խնդրել են միջոցներ գործ դնել ազատել գերիներին, այլ և իտխանակել գերիներին:

Խնդրում են այս իմ նամակը տպագրէք մօտուոր համարում գործը լուսարանելու նպատակով:

«Բազա գիւղն ասերելուց յետոյ Չիլգազարով եղբայրներին տանը հաւաքուեցին ասելի քան 200 բաղայի փախտականներ, որոնց մէջն էին քահանայ, Տէր Աբրահամեանցը, Տէր Յարութիւնեանցը, ուսուցիչ Աստուածատուրեանցը, Ղահարման տէր Աբրահամեանցը, Սարգիս Գրիգորեանցը և Ղահար-

* Նոր-Գար 1906 թ. յունուարի 6, № 4:

** «Ղահրաման» և ոչ Ազրոնոմ (գիւղատնակ), Յանօթ. հեղինակի: Տես նաեւ Մշակ № 13 յունուարի 22—1906 թ. հեռագիր:

ման Գանիէէեանց: Մի քանի օրից յետոյ, երբ մենք ուզարկում էինք հայ փախստականներին Ղուլալի հայ դիւղը, բահանայ աէր Յարութիւնեանցը գնաց փախստականների հետ, իսկ յիշեալներից միւսները չկամեցան գնալ այնտեղ: Աւսուցիչ Ատուածատուբեանցը, Ղահրաման Տէր Աբրահամեանցը և Սարգիս Գրեգորեանցը ցանկացան գնալ Գանձակ, որովհետեւ առաջինի ծնողներն այնակ էն, իսկ միւս երկուքը ունեն այնտեղ առատական դորձեր: Որովհետեւ ժամանակն անհանգիստ էր և նրանց ուղարկելը վատագուոր, ուստի առաջուց նամակ ուղարկեցինք Գանձակ նրանց ծնողներին, որ անհանգիստ չլինեն: Գրանից յետոյ երկաթուղու գործադուլն եղաւ, որից սակալուած նրանք բաւական ժամանակ մնացին մեզ մօտ և ապա յաջող ժամանակ նրանք ուղարկուեցին Գանձակ յուսալի պահպանութեան տակ: Իսկ քահանայ աէր Աբրահամեանցը իւր գերզաստանն ուղարկելով Ղուլալի, ինքը մնաց իմ տանն այն նպատակով, որ թաղի Բաղայի սպանուածների մարմինները, որոնի և գանի այն հայ փախստականներին, որոնք թաղնուել էին անտառի խորքերում, այլև գնաց Չարդախլու, ուր բնակուում էին հայ—թրքական ընդհարումների դիւսաւոր սարքողները, հեղինակաւոր կերպով նրանց քարոզելու համար, որ գոնէ ապագայում նոր ընդհարումներ չյառաջացնեն, որ երկու կողմի համար էլ կորստալեր է:

«Այս նպատակի համար Տէր Աբրահամեանցը երեք անգամ գնաց Չարդախլու, բայց տարաբաղգաբար նրա աշխատանքը կորաւ իղար: Նրա հովուական խօսքը չունեցաւ կարևոր ներգործութիւն և հարկաւոր ազդեցութիւն: Սրանից յետոյ թուրքերի և հայերի յարաբերութիւնը Ղաղախի դաւառում խիստ լարուեց, ուստի նա չկարողացաւ գնալ Ղուլալի և մնաց ինձ մօտ մինչև յունուարի 25-ը՝ այժմ նա Թիֆլիզում է և խոստացաւ մտնել խմբադրատուն և մանրամասր բացատրել, թէ ես նրան ինչպէս գերի եմ պահել: Իսկ Ղահրաման (և ոչ Ադրանոմ, որպէս ապագրուած էր լրագրում) Գանիէէեանցը բնակուում էր ինձ մօտ ոչ միայնակ, այլ 7 հոգի գերզաստանով: Ես նրանց ուղարկեցի Չարդախլու, որտեղից նրանք մի քանի օրից յետոյ նորից վերագարձան ինձ մօտ, բերելով իրանց հետ և 8 հոգի բազացի համագիւղացիներ: Թէ ինչի նրանք վերագարձան ինձ մօտ և թէ ինչպէս էին վարուել նրանց հետ չարդախլուեցի եղբայրակիցները, թող ասեն իրանք, թէ և նրանց վերագառնալն ինձ մօտ ինքն ըստ ինքեան ապացոյց է: Գանիէէեանցի հետ եկած 8 մարդկանց, նրանց խնդրելով, ես ուղարկեցի Ղուլալի: Իսկ Գանիէէեանցն էւր գերզաստանով բնակուում

է ինձ մօտ մինչև այժմ: Մաշազի Հասան Զուլգադարով անունով մարդ չկայ ամբողջ Անդրկովկասում, ուրեմն չէին կարող լինել նրա մօտ գերի հայեր, ինչպէս հաղորդուած է Тиф. Листокъ № 18 թերթում:

«Վերոյիշեալ տողերից երևում է, որ ինձ մօտ ոչ եղել են և ոչ էլ կան գերի հայեր և որքան ճշմարիտ են այս հաղորդածներս և թէ եղբարք Ղուլգադարովները ո՞ր աստիճանի վերաբերմունք ունէին դէպի վասլաստական բազացի հայերը, ես դիմում եմ այս նամակի մէջ յիշուած հայերի խղճատանքին և արժանապատու թեանք և խնդրում եմ նրանց պատասխանել այս հարցերին ապագութեամբ: Եւ որպէս զի յիշեալ անձնաւորութիւնները միջոց և կարողութիւն ունենան տալ անհրաժեշտ պատասխան, խնդրում եմ անդրկովկասեան լրագրներին, մանաւանդ հայ լրագրների խմբագրութիւններից արտապել սոյն այս նամակս:

«Բոլոր ասածներիցս լրագրիդ ընթերցողները և Тифлисский Листокъ-ի խմբագրութիւնը հեշտ կարող են համոզուել, որ ոչ ինձ մօտ և ոչ իմ եղբայրների մօտ գերի չեն եղել ոչ քահանաներ, ոչ գիւղատնտեսներ, այլ որս մէջ յիշուած անձնաւորութիւնները և նրանց գերդաստանները գտել էին և ոմանք նրանցից մինչև այժմս էլ գտնոււմ են ապաստարան և կարելոյն չափ պաշտպանութիւն իմ յարկի տակ:

«Ժամանակ է վերջ տալ արիւնալից կռիւներին: Կին ամուսիններին, մայրերին, երեխանց բաւական է դառն արտասուք թափել: Նրանց արդարացի արտունջը անիսխարինելի կորուստների պատճառով աղաղակում են հոտարակութեանը դնել իւր հեղինակաւոր արգելքը Կովկասի երկու աղբութիւնների արիւնոտ կռիւր այլ ևս շարունակելու: Փսխարքայի մայրաքաղաքի հասարակաց կարծիքը պարտաւոր է իւր վրայ առնել արիւնհեղութիւնը դադարեցնելու սկզբնաւորութիւնը: Արիւնահեղ ընդհարումները յառաջ բերող պատճառները բացատրելու համար դումարած հայերի ու մուսուլմանների լիազօրների համաժողովը յարմար առիթ է դրա համար: Անհրաժեշտ է մայրաքաղաքի հոտարակութեան միացումը նրա կարծիքի և ցանկութիւնների արտայայտիչի—մամուլի հետ և իշխանաբար յայանել երկու ազգութիւնների լիազօրներին, թէ ժամանակ է կանգ առնել արիւն թափելու, ջնջելու ամենարնտիր մարդկանց, կործանելու մի շարք սերունդներով ձեռք բերած կարողութիւնը: Հասել է ժամանակը ձեռք զարկել ուրիշ դործերի, զեմաստլային, ընտրողական, որ նոյնպէս շատ կարելու է, եթէ չասենք՝ թէ ամենազլխաւորն է բժշկելու այն ծանր վէրերը, որ հասցրուած

են ամբողջ փոխարքայութեանը քաղաքական և ցեղական խառնակութիւններով*:

«Ալլահեար բէգ Զիւլգազարով»:

Եթէ ընթերցողն ուշի ուշով հետևել է նկարագրութեանս ընական ընթացքին, եթէ մտաբերում է այն յարաբերութիւնը, որ ունեցել է Ալլահեար բէգը Բաղայի աւերումից առաջ, աւերման ժամանակ և յետոյ, նա կտեսնէ, թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ բէգի նամակի բովանդակութեան և իսկական փաստերի համեմատութեան մէջ: Երկասիրութեանս հեղինակը չէ ցանկանում համեմատական քննութեան ենթարկել Պ. Զիւլգազարովի նամակի բովանդակութիւնը, որովհետև նա աշխատել է լինել անկողմնապահ, տքնել է դուրս բերել միայն փաստեր և ապա կարելւոյն չափ լուսաբանել տեղական բէգերի դրական և բացասական յարաբերութիւնները թուրք—հայկական ընդհարումների ժամանակ Բաղայի սահմանում:

Ալլահեար բէգի վերը բերած նամակի կողքին աւելորդ չէ դնել նոյն այդ բէգի և նրա եղբոր Մեհրալի բէգի ճառը, որ պարսնները Ղազախի դաւաճապետ Առնուլլի ընկալածնում, 1905 թուի սեպտեմբերի 11-ին ճաշկերութեան և կենացների ժամանակ, Ղազախի աւերումից առաջ, արտասանել են, թէ «երանցում ամեն ինչ խաղաղ է և եթէ իրանք չցանկանան, չի կարող թուրքերի կողմից ընդհարում առաջանալ»*:

Իսկ յետոյ, ընդհարումները արդէն տեղի ունեցան: Եզրահացութիւն . . .

Սորանով վերջացնում եմ Բաղա գիւղի աւերման պատմութիւնը և նրա ժողովրդի ցրել գալը: Հետևեալ տարին, այն է 1906 թուականի գարնանը հալածուած, ամէն բանից զրկուած ժողովրդի մեծ մասը սակաւ առ սակաւ սկսեց վերագառնալ աւերուած հայրենիքը՝ կրկին նորոգելու այն ժողովրդի մի փոքր մասը միայն մնաց ցանուցիւր հայ գիւղերում:

Կովկասի բարձր իշխանութեան կարգադրութեամբ հաշտարար միջնորդ Իվան Պետրովը 1906 թուին Ապրիլի 10—25-ը Բաղայի աւերակներում սկսեց ցուցակագրել բոլոր գիւղի կրած վնասի քանակութիւնը, որ ինչպէս յիշատակուած է Ա. գլխում, կազմում է երկու միլիոն երկու հարիւր երեք հարիւր ռուբլի: Ցուցակագրութիւնը կազմելու համար Պ. Պետրովը դանաղան հայ գիւղերից հաւաքել էր մօտ 150 բազադի հայեր և

* Արշալոյս № 44—1905 թիւ. սեպտ. 46. Նամ. 2. քահ. Ապրեսանցի:

բազմաթիւ թուրքեր Իրմաշոււից, Խըննալից, Վերին և Ներքին Այվոււից, Թաթալուից և Կոյլասարից:

Բազայի աւերումից յետոյ այս առաջին անգամն էր, որ երկու դրացի թարմ ստիւնները հանդիպեցին իրար սոյն այս թուրքերի ձեռքով քարուքանդ արած, աւերակ դարձրած գիւղում: Մանօթ թուրքերը չքմեղ ձեանալով մօտենում էին հայերին և արդարանում ասելով «Մարդիմադարն էօղը Ալլահ երթըսըն» (վաս մարդկանց տունը Աստուած քանդի):

Իւրաքանչիւր երեկոյ թուրքերը վերադառնում էին իրանց գիւղերը, իսկ հայերը մնում էին իրանց աւերակներում: Ոչինչ չունէին ուտելու: Պանծակից ստացուած մի կտոր պիւրից հայերը խմոր էին շաղախում պաղ ջրով (եռացնելու աման չկար) և երկաթէ ամանիւրից մնացած թիթեղի վերայ և կամ կտարած կաւէ ամանի յառակում թխում:

Որովհետև հայերը Բազայի ջնջումից յետոյ առաջին անգամն էին եկել այստեղ, ուստի ձորերում և խորշերում ցանուցիք եզած սպանուածների և մեռածների մարմինները ժողովեցին ամփոփելու: Գիակներից, փափուկ մասերը թռչունների և գաղանների կերակուր դառնալով, միայն կմախքն էր մնացել: Մեծ դժուարութեամբ էին ճանաչում հանգուցեալներին: Որ և է շորի կտոր, գուլբա կամ օտնաման նշան էր լինում ճանաչելու: Ճանաչուածներին թաղում էին առանձին, իսկ չճանաչուածներին թաղեցին միասին մի շերտի մէջ: Թաղման տխուր հանդէսը կատարուեց 1906 թուի Ապրիլի 14-ին:

Գերեզմանատան մէջ նկատելի էին շատ գերեզմաններ բացած և կրկին ծածկած. յարձակման սպասելու օրերում ոմանք բազայիք աշխատում էին թաղցնել գետնի տակ իրեղէններ: Արանց թւում Արմոն Ազրիեանցը իւր խանութի ապրանքը կապոցներով իբրև հանգուցեալ թաղել էր գերեզմանատանում, ապա երբ ծածուկ հանել է, թուրքերը նկատել են և ձեռքիցը խլել: Արանից յետոյ արդէն սկսել են բողբնի դառնալ և գերեզմանները քանդել: Միայն գիակներ գտնելով՝ նորից ծածկել են:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

Մինչև այս կէտը խօսուեց Բազա գիւղի միմիայն աւերման և բնակչութեան ցրիւ գալու մասին, բայց երկրայել չէ կարելի, որ հալածուած ժողովուրդը նորից կհաւաքուի իւր հին գիւղը, նորից կաքնի, կճղնի, կլարի իւր ռպարուած ուժերը և ապրիների ընթացքում նորից կշէնացնի իւր հայրենիքն ու

ծննդավայրը: Ասիայն հարկաւոր չէ գոհանալ, միտքարուել միայն սրանով:

Առաջին անգամը չէ, որ Բագան ենթարկուում է աւերման և աղէտի: Եթէ Բագան գոյութիւն ունէր տասներեքերորդ դարում, նա իւր հարեան Ծամբօրի հետ միանուագ պէտք է ենթարկուած լինէր աւերման թաթարների ապստախութեան ժամանակ*: Նրանից յետոյ էլ պէտք է աւերուէր Կովկասեան լեռնական հրոսակների ձեռքով, նոյնպէս և Աղամամադ խանի ժամանակ:

Աւանդութիւնից և անգամ ժամանակակից ականաատեսները բերանացի վիայութիւններից յայտնի է, որ 1826 թուի գարնանը, Ռուս—Պարսկական պատերազմի սկզբում թշուառ Բագան էլի ենթարկուել է Երևանի Սարգսր՝ Յիւսէին խանի սարքազների ապստախութեան: Աւերուել է գիւղը, բնակիչներից շատերը սպանուել են, շատերը ցրուել են, կանայք, աղջկունք և երեխայք գերի են տարուել: Բագացի Բեդաս մահանուանեալ Յակոբ քահանան, երկաթէ շղթան վիզը ձգած (գերի գնացողի նշան) մի ամբողջ տարի մուրացկանութեամբ ժողոված դումարով հազիւ կարողացել է ազատել գերութիւնից իւր կնոջը և երկու դուստրներին:

1826 թուի աւերումը և սպասելի էր և բնական, որովհետև գիւղը մօտիկ էր պատերազմի դաշտին և տեղական թուրք տարրը ուղեցոյց և առաջնորդ էր սարքազներին:

Դրանից 80 տարի յետոյ, 1905 թուին Բագան նորից ենթարկուեց աւերման, այն էլ ոչ թէ օտարահպատակ սարքազների ձեռքով, պատերազմի միջոցին, այլ դրացի աճաճներից: Ինչպէս 80 տարի յետոյ, նոյնպէս և 80 տարի առաջ գիւղի հարստութիւնը կողոպտուեց, մարդիկ սպանուեցին, իգական սեռը ու մանուկները գերի գնացին: Աղէտները Բագային խրատական չեղան: 80 տարի առաջ և յետոյ ինքնաձանձուցութիւնից զուրկ ժողովուրդը մնաց նոյնը. նա 26 թուին՝ ղէնքի փոխարէն հսկումն էր կատարում եկեղեցում Բեդատ տէր Յակոբի ձեռքով: Նոյն հսկումը կատարուեց և 1905 թուականին:

Չունեցաւ այդ ժողովուրդը այնպիսի ինքնաձանձուցութիւն և հասարակաց կազմակերպութիւն, որ անակնկալ վտանգի ժամանակ կարողանար ինքն իրան պաշտպանել կամ եթէ մեռնելու էր, թող մեռնէր ղէնքը ձեռքին... Ինքնապաշտպանութեան գործում 26 թուի Բագացիները ապաւինել էին միայն Աստուծուն, իսկ 1905 թուի Բագացիները ապաւինել էին և Աստուծուն

* Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի. Վենետիկ 1863. զԼ. ԻԱ. էջ 128.

և Ալլահեար բէգ Զիւլգադարովին . . երկու անգամն էլ կորստեան մատնուեցին:

Քաղաքին զրացի Չարդախլու գիւղի հայերը 1905 թուի յարձակումները ժամանակ պաշտում էին Ասաճուն, գիտէին և Ալլահեար բէգի տեղը, բայց նրանց ապաւենն էր «սահման քաջաց՝ զէն իւրեանց» և կորստեան շմատնուեցին:

1800 թուականին չէր կարելի գուշակել Քաղաքի 26 թուի աւերումն, ինչպէս վերջին թուականին անկարելի էր գուշակել 1905 թուի աղէտը: Հետեալքար չէ կարելի գուշակել և ապագայի արհաւիրքը: Սակայն մի հասարակութիւն, իբրև մի ամբողջութիւն և կազմուած մարդկացին կաններեց և ոչ անբան անասուններից, պարտաւոր է իւր գոյութիւնը, գոյքը և պատիւը պահել և պաշտպանել իւր սեփական միջոցներով և իւր հաւաքական հասարակական ոյժերով, որի համար էլ հարկաւոր է կրթել՝ նախապարտատել սերունդներ՝ գործելու այդ ուղղութեամբ:

Բայց սրովհետև երկարագոյն միջոցներում սերունդները կարողանում են մոռանալ մըրկալից անցեալը, ուստի սոյն աշխատութիւնս իւր քովանդակութեամբ Քաղաքի ժողովրդի համար թող լինի յուշարար:

